

Національна академія наук України
Інститут історії України
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Історичний факультет

II Міжнародна наукова конференція

*Присвячується 75-річчю Інституту історії України
Національної академії наук України*

**УКРАЇНА І ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
В XIV – XVIII СТ.: ПОЛІТИЧНІ,
ЕКОНОМІЧНІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ
У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ**

22 – 24 вересня 2011 р.
Кам'янець-Подільський

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

Київ
2011

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

- Смолій В.* академік НАН України (директор Інституту історії України НАН України)
Завальнюк О. к.і.н., проф. (ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
Копилов С. д.і.н., проф. (декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
Степанков В. д.і.н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)
Ващук Д. к.і.н. (Інститут історії України НАН України)
Блануца А. к.і.н. (Інститут історії України НАН України)
Черкас Б. к.і.н. (Інститут історії України НАН України)

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
Протокол №7 від 30 червня 2011 р.*

РЕДКОЛЕГІЯ ЗБІРНИКА

Смолій В. (відповідальний редактор)
Степанков В., Ващук Д., Блануца А., Жеребцова Л.

ISBN 978-966-02-6142-6

© Інститут історії України НАН України, 2011
© Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка, 2011

Национальная академия наук Украины
Институт истории Украины
Министерство образования и науки, молодежи и спорта
Украины
Каменец-Подольский национальный университет
имени Ивана Огиенка
Исторический факультет

II Международная научная конференция

*Посвящается 75-летию Института истории Украины
Национальной академии наук Украины*

УКРАИНА И ВЕЛИКОЕ КНЯЖЕСТВО ЛИТОВСКОЕ В XIV – XVIII ВВ.: ПОЛИТИЧЕСКИЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ, МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ОБЩЕЕВРОПЕЙСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

22 – 24 сентября 2011 г.
Каменец-Подольский

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

Киев
2011

ЗМІСТ

Микола Котляр

УТВОРЕННЯ ЛИТОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В ТЛУМАЧЕННІ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ XIII СТ. 7

Олександр Головко

ЛИТОВСЬКИЙ ФАКТОР У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ. 9

Алег Дзярновіч

ТЫТУЛ ВЯЛКІХ КНЯЗЁЎ ЛІТОЎСКІХ:
ДЗЕ МЕСЦА «РУСКАЙ» ТРАДЫЦЫЯ? 11

Василий Воронин

КНЯЖЕНИЕ ОЛЬГЕРДА В ВИТЕБСКЕ 15

Lidia Korczak

MIEJSCE POŁUDNIOWEJ RUSI (UKRAINY)
W POLITYCE WITOLDA KIEJSTUTOWICZA 17

Сергей Полехов

БЫЛО ЛИ ПОЛИТИЧЕСКОЕ НЕРАВНОПРАВИЕ
РУСИНОВ ПРИЧИНОЙ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ
В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ В XV ВЕКЕ? 18

Римвидас Петраускас

МЕЖДУ ВИЛЬНЮСОМ И КИЕВОМ: ЛИТОВСКИЕ
ВЕЛЬМОЖИ ВО ГЛАВЕ КИЕВСКОГО ВОЕВОДСТВА
В XV – НАЧАЛЕ XVI ВВ. 21

Ієронім Граля

МОСКОВСЬКИЙ ОРЕЛ ТА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА
СФРАГІСТИЧНА ТРАДИЦІЯ 23

Дмитро Ващук

ІНСТИТУТ «СТАРИНИ» У ПОВСЯКДЕННІЙ ПРАКТИЦІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ 32-Ї КНИГИ ЗАПИСІВ) 24

Андрій Блануца ЗЕМЕЛЬНІ НАДАННЯ НА ЛЕННОМУ ПРАВІ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ	27
Віктор Атаманенко СИСТЕМИ ОБЛІКУ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ	28
Лариса Жеребцова ПРАКТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЫ НА ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО	32
Eugen Cernenchi A MOLDAVIAN DIPLOMAT FROM THE 16 TH CENTURY – NICOLAE BURLĂ	35
Петро Кулаковський ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ПІВДЕННИХ РУБЕЖІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.	36
Андрей Янушкевич ДИПЛОМАТИЯ НАПРЯЖЕННЫХ КОНТАКТОВ: ПОСОЛЬСТВО КНЯЗЯ СТЕФАНА ЗБАРАЖСКОГО В МОСКВУ 1556 ГОДА	39
Александр Довнар РЭВИЗОРСКАЯ УСТАВА МОЗЫРЯ 1561 Г.	41
Александр Филюшкин ВЛИЯНИЕ ЛИВОНСКОЙ ВОЙНЫ (1558–1583) НА ЭВОЛЮЦИЮ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОГО ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ДИСКУРСА XVI ВЕКА	44
Владислав Берковський ОБРАЗ «ДОБРОГО ГОСПОДАРЯ» В МЕНТАЛЬНОСТІ ШЛЯХТИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.	48
Сергій Копилов «БЕСІДА ПОЛЯКА З ЛИТВИНОМ», ЯК ПАМ'ЯТКА ЛИТОВСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.	50

Вера Астрэйка БАЛТСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА ГРАММАТИКУ ГОВОРОВ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ДИАЛЕКТНОЙ ЗОНЫ БЕЛАРУССКОГО ЯЗЫКА	53
Владислав Безпалько «ГРОШ» В ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО КІНЦЯ XV СТ. – ПОЧАТКУ XVI СТ. ТА ПРОБЛЕМА ЇХ ІДЕНТИФІКАЦІЇ	55
Валерій Степанков ПОВСТАННЯ 1648 РОКУ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ (ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ)	56
Володимир Газін ЛИТОВСЬКИЙ ЧИННИК У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ У 1654–1667 РР.	59
Тарас Чухліб ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ВІЙН МІЖ ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ ТА УКРАЇНСЬКИМ ГЕТЬМАНАТОМ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ДЕМ'ЯНА ІГНАТОВИЧА (1670–1672 РР.)	61
Анатолій Філінюк, Андрій Задорожнюк ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У XIX СТ.: ДАНИНА ТРАДИЦІЇ ЧИ ПРАВОВІ РУДИМЕНТИ?	65
Олег Дячок ИЗУЧЕНИЕ ЛИТОВСКИХ СТАТУТОВ СОВРЕМЕННЫМИ УКРАИНСКИМИ ПРАВОВЕДАМИ	67
В'ячеслав Станіславський ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ У ЕПІСТОЛЯРІЯХ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ	70
Віталій Василенко ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ	72

УТВОРЕННЯ ЛИТОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В ТЛУМАЧЕННІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ XIII СТ.

МИКОЛА КОТЛЯР
Київ

Відносини Русі з Литвою були започатковані ще в XI ст. Час від часу літопис Нестора згадує про землі литовців, кидає світло на політику Русі щодо Литви. З нею руські князі зіштовхувались у XI–XII ст. у намаганні зміцнити свою присутність у Східній Прибалтиці, забезпечити торговельні шляхи на Захід.

Настання удільної роздробленості в Східній Європі позначилось на русько-литовських стосунках. Слабшає державна єдність Русі, окремі її князівства і землі проводять власну зовнішню політику. З кінця XII – початку XIII ст. складаються перші литовські племінні союзи, їх вожді втручаються до руських справ, вчиняючи набіги на Полоцьк і Смоленськ, Новгород і Чернігів. Дошкуляють вони й Галичині та Волині. З початком XIII ст. у Литві складається сильний союз вождів-князів, котрі починають відігравати чимраз все важливішу роль у стосунках із Руссю.

Особливою специфікою відзначались у XIII ст. договірні відносини галицьких і волинських князів з Литвою, що перебувала тоді на стадії розкладу пізнього родоплемінного ладу, залишалась язичницькою, попри демонстративне хрещення Мендовга, що не зачепило ні народу, ні панівної верстви. Довгий час Литва не дотримувалась будь-яких норм середньовічної дипломатії, дуже приблизних у той час у Східній Європі. Завдяки цьому договори Русі з Литвою були недовговічними і тримались переважно на військовій перевазі руських князів над нею. Йдеться насамперед про Данила Галицького.

Всю першу половину XIII ст. литовські князі постійно порушували угоди з Руссю, шарпаючи її західні рубежі. По мірі стабілізації становища в Литві й зміцнення князів Романовичів відносини між двома державними об'єднання набувають договірного характеру. Більш цивілізованими русько-литовські стосунки зробились у роки князювання в Литві Мендовга в 30-і роки. Йому пощастило консолідувати країну, підкорюючи дрібних литовських династів і разом сусідніх руських удільних князків в басейні Німана. Мендовг

прагнув спиратися на Данила і Василька Романовичів, намагався забезпечити їхню нейтральність у боротьбі за придушення опору своїй централізаторській політиці. Так склався союз Романовичів з головним литовським князем.

Данило Романович теж був зацікавлений у союзі з Мендовгом, бо у виснажливій боротьбі з Угорщиною та її маріонеткою Ростиславом чернігівським за повернення Галицької землі розраховував на його військо. В літописах Мендовг виступає його союзником з 1237 р. Напередодні битви під Ярославом 1245 р. (де вирішувалась доля Галицько-Волинського князівства) Данило одержав від литовського государя збройну допомогу. З метою закріплення союзу Данило перед 1252 р. одружився з небогою Мендовга. А в 1254 р. син Мендовга Войшелк від імені батька уклав мир з Данилом і віддав сестру за його сина Шварна.

По загибелі Мендовга (1263 р.) великим князем литовським став його старший син Войшелк. У 1267 р. він віддав литовський престол Шварнові і пішов до монастиря. Перед галицьким княжичем відкривалась блискуча перспектива створення об'єднаної Русько-Литовської держави – більше ніж за сто років перед загарбанням Ольгердом значної частини Південної Русі. Але з тією різницею, що княжила б у ній не литовська, а руська династія Романовичів.

Однак якщо навіть у Шварна й існували такі далекоглядні задуми, вони тут же були зруйновані його шаленим старшим братом Левом. Ображений тим, що Войшелк передав Литовське княжіння не йому, а його молодшому братові, Лев підступно убив литовського князя, котрий на той час вже прийняв схиму. Після цього довір'я поміж панівними колами Литви і Галицько-Волинської Русі було назавжди втрачене. Галицько-Волинський літопис коротко сповіщає, що «княжашю же по Войшелце Шварнови в Литовской земли, княжив же не много лет». А великим князем литовським став по ньому Тройден.

Роз'єднані по смерті Данила Романовичі були в різних стосунках з новим були в різних стосунках з Тройденом. Лев Данилович спирався на нього у змаганні з братами за батьківські землі, а його брат у перших Володимир Василькович ворогував із новим литовським князем. Близько 1278 р. Тройден помер або загинув у безперервній міжособній боротьбі в Литві. Верховну владу в Литовському князівстві після смерті Тройдена захопили брати Бурдикид і Будивид, Руські літописці мало що знають про них. З Галицько-Волинського літопису відомо, що навесні 1289 р. ця князі віддали волинському князеві

Мстиславу Даниловичу місто Волковиськ, «абы с ними мир держал». Уривчасті свідчення західних джерел дають підстави припустити, що Будикид княжив власне в Литві, а Бурдикид – у залежній від неї землі Ятвягів.

Такими є епізоди складання Литовської державності в XIII ст. у мерехтливому і слабкому світлі сучасної їй писемної пам'ятки, Галицько-Волинського літописного ізводу.

ЛИТОВСЬКИЙ ФАКТОР У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.

ОЛЕКСАНДР ГОЛОВКО
Київ

В 2009 р. литовці урочисто святкували тисячоліття першої згадки назви «Литва» в історичних пам'ятках. Приводом для цього відзначення стала інформація Кведлінбурзьких анналів про діяльність у Прибалтиці відомого католицького релігійного діяча архієпископа Бруно Кверфуртського. Проте реально перша письмова звітка не є достатнім аргументом, щоб вважати її датою виникнення державності у литовців на початку XI ст. Вочевидь більш правильним віднести час виникнення державно-політичного життя у литовців на значно більш пізній час, а саме на першу половину XIII ст.

Разом з цим слід наголосити, що міжетнічні взаємини литовських племен мали місце в попередній час, а саме в XI – XII ст. і носили достатньо інтенсивний характер, про що ми маємо, на жаль досить лаконічну, інформацію джерел, перш за все руських літописів. На початку XIII ст. спостерігається активізація зовнішньої діяльності прибалтійських племен: литовці та їх сусіди пруси здійснюють напади на польські і руські землі, а у самих цих народів відбуваються значні зрушення у системі організації суспільного життя.

1219 р. сталася знакова подія в житті Волинського князівства, її володар Данило Романович підписав угоду з великою групою литовських князів-кунегустів. Ця угода мала велике значення для Південно-Західної Русі: припинилися напади прибалтів на волинські землі і, водночас, литовці у союзі з іншими прибалтійськими племенами

активізують свої військові дії відносно Польщі. Переорієнтація зовнішніх акцій литовців і прусів примушує польських князів відмовитися від ворожої політики щодо Русі, перш за все Волині.

Величезний похід монгольських полчищ наприкінці 30-х – на початку 40-х років XIII ст. на захід, проникнення хрестоносців, а згодом створення їх держав у Прибалтиці істотно позначилося на політичному житті країн і народів Центральної і Східної Європи. Зокрема, важливим чинником на міжнародній арені стає молода держава литовців на чолі з князем Міндовгом (Міндовгаса). На відміну від сусідніх прусів литовці в цей час не тільки зберегли незалежність, а й починають поступово включати до сфери своєї держави сусідні східнослов'янські землі.

В середині XIII ст. однозначно спостерігається суперництво за лідерство у політичному житті Центрально-Східної Європи між Литовською державою та Волинсько-Галицькою державою. Увага до цих політичних формувань як з боку безпосередніх сусідів, перш за польських князівств та Тевтонського ордену, так і з боку римської курії на заході і держави монголів (майбутньої Золотої Орди на сході) чітко проявилася на початку 50-х років XIII ст. Тоді у Литві відбувається християнізація і королівська коронація найбільш потужного литовського володаря Міндовга, а незабаром наприкінці 1253 р. королем стає волинсько-галицький князь Данило Романович. В цей час між державами нових королів Міндовга та Данила відбувається боротьба за володіння землями Чорної Русі (Понімання).

В ході тривалої і в цілому успішної війни Данила та Василька Романовичів з монгольським воєначальником Куремсою перші уклали союз із Міндовгом, проте цей союз виявився нетривалим: литовці не тільки відмовилися від спільного походу на Київ, а й напали на волинські землі. Саме цей розрив пояснює той факт, що у березні 1255 р. папа Олександр IV (під приводом непоступливості Данила Романовича у релігійних питаннях відмовився від обіцянок свого попередника Інокентія IV мати Русь під захистом «престолу святого Петра») почав намовляти литовського короля Міндовга напасти на володіння Данила.

Активна зовнішня політика держави Міндовга у житті Східної Європи, зокрема намагання Литви захопити Смоленське та інші князівства, стали причиною походу проти Литви війська потужного монгольського полководця Бурундая у 1258 р., який завершився значним розоренням краю. Цілком можливо, що під час планування

нападу на Литву монгольскае кіравніцтва враховувала факт попередняга разрыву стосунків і вынікнення канфлікту між Литвою та дзяржаваю Романавічів.

ТЫТУЛ ВЯЛІКІХ КНЯЗЁЎ ЛИТОЎСКІХ: ДЗЕ МЕСЦА «РУСКАЙ» ТРАДЫЦЫЙ?

АЛЕГ ДЗЯРНОВІЧ
Мінск

Паходжанне самага двухчастковага тэрміну «вялікі князь» адносна манарха Літвы выклікае дыскусіі ў гістарыяграфіі. Ян Адамус выказаў меркаванне, што двухчастковы тытул «вялікі князь», «найвышэйшы князь» паўстаў напэўна з мэтай адрознівання «seniores duces» ад іншых князёў (службовых). І толькі ў працягу сваёй думкі Адамус робіць наступнае ўдакладненне: «...а таксама пад уплывам распаўсюджанага рускага тытула вялікі князь». У такім разе тытул «вялікі князь» не быў выключным тэрмінам уладара дзяржавы, а таксама выкарыстанне гэтага тытулу падлеглымі Ягайле князямі не было маніфестацыяй імкнення да заняцця становішча, роўнага з Ягайлам.

Існуе меркаванне, што ва ўсходнеславянскай традыцыі тытул «вялікі князь» першапачаткова адносіўся да Кіеўскага князя, якому, хоць бы намінальна, падпарадкоўваліся ўсе рускія князі. У сувязі з гэтай тэмай варта зазначыць дзве праблемы – адкуль паходзіць сам тытул «князь» і ці так рэlevantны суадносіны тытулаў «вялікі князь» і «Кіеўскі князь» у ранні перыяд, у IX–XI стст.?

Гісторыя прыняцця ўладарамі Русі тытула «князь» рэканструюецца не без цяжкасцяў. Аўтэнтчныя рускія крыніцы, якія фіксуюць тытулатуру «князь» з'яўляюцца не раней XI–XII вв. А тэрмін «вялікі князь» робіцца тытулам не раней канца XII – пачатку XIII ст. (А. Папэ, Я. Іваевіч), альбо нават канца XIII – пачатку XIV ст. Апроч вялікага князя Кіеўскага ўсталёўваюцца тытулы некалькіх вялікіх князёў: Уладзімірскага, Галіцкага, Чарнігаўскага, Разанскага. Радыкальна рэальны статус вялікага князя ў Паўднёвай і Ўсходняй Русі змяніўся пасля ўсталевання мангольскага кантролю. З сярэдзіны XIII ст. вялікія князі падпарадкоўваліся хану Залатой Арды і атрымлівалі ад

яго паводле ярлыка права на збор даніны ад іншых князёў. Вялікімі князямі ў гэты перыяд былі Уладзімірскі ці Уладзімірска-Маскоўскія (гэты тытул з санкцыі Арды атрымліваў адзін з удзельных князёў Паўночна-Ўсходняй Русі), Цвярскія, Разанскі, Смаленскі.

І толькі вялікі князь Літоўскі, які меў уладу і над рускімі землямі, знаходзіўся па-за васальнай залежнасці ад Арды. Але і ён мусіў сплываць Ардзе даніну са сваіх рускіх (украінскіх) уладанняў. З пачатку XIV ст. Уладзімірскія князі дадалі да свайго тытулу «усяе Русі». З сярэдзіны ж XIV ст. з'явіліся новыя вялікія княжанні – Суздальскае і Цвярское, а сам Уладзімір застаўся намінальным старэйшым пасадам ды стаў уласнасцю Маскоўскіх князёў. У вынікі наступальнай палітыкі Масквы, падтрыманай Ардой, у Паўночна-Ўсходняй Русі тытул вялікага князя у выніку застаўся толькі за маскоўскімі ўладарамі.

Вялікія княжанні на «рускіх» землях былі таксама падставаю для ўнутры- і знешнепалітчных акцый уладароў Літвы. У гэтай сувязі звяртае на сябе ўвагу не зусім зразумелая, як адзначаюць гісторыі, спроба Альгерда ўтварыць у складзе сваіх уладанняў асобнае Вялікае княства Чарнігаўскае. Гэта падзеі 1372 г., калі Чарнігаў і ягоны князь Раман Міхайлавіч аказваюцца ў фокусе адносін ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай. У дагаворнай грамаце Дзмітрыя Данскога з Альгердам вялікі князь Раман прыгадваецца паміж вялікімі князямі Разанскімі і Пронскімі. Распавядаючы ўжо пра смерць Рамана Міхайлавіча ў 1401 г. Цвярскі летапіс XVI ст. называе яго вялікім князем Чарнігаўскім. Але далейшага развіцця гэты працэс не атрымаў, бо ў рамках ВКЛ Чарнігаў страціў свой аўтаномны статус і яго вялікае княжанне перастала быць актуальным. Тытул вялікіх князёў Чарнігаўскіх, відавочна, быў чыста намінальным. Але ў гісторыі з яго выкарыстаннем мы бачым, прынамсі, інструментальныя падыходы Альгерда ў дачыненні да гэтага тытулу.

Маецца яшчэ адзін сюжэт, які непасрэдна тычыцца тэрыторыі ВКЛ і адлюстроўваюць тытулатурную традыцыю ў ім на рэгіянальным узроўні. Мова ідзе пра ўжыванне тытулу вялікага князя Полацкага – такія азначэнні зафіксаваныя ў актавым матэрыяле канца XIV ст., а таксама ў дакументальных крыніцах XVI ст. (*Полацкіх рэвізіях* 1552, 1580 і 1588 г.). Таму тут трэба падзяляць уласна сведчанні XIV ст. ад пазнейшай гістарычнай традыцыі. У Вялікім Княстве Літоўскім тытулам вялікі князь карыстаўся таксама князь Уладзімірскі і Луцкі

Любарт-Дзімітры Гедымінавіч і ягоны сын Фёдар Любартавіч, а таксама князь Ноўгарад-Северскі Карыбут-Дзімітры Альгердавіч.

Пералічваючы розныя варыяцыі тытулатуры ўладароў дзяржавы, што стане нам вядомай, як Вялікае Княства Літоўскае¹, а таксама выяўляючы тэндэнцыі ў замацаванні таго ці іншага тытулу, варта помніць пра складанасць гістарычных малюнкаў і ўмоўнасць гістарыяграфічных схем. Каб не забытацца ў дэталях, неабходна размяжоўваць тытул, як: 1) пазначэнне ўладнай ролі той ці іншай асобы ў дзяржаве («апісальны тытул»); 2) намінальны тытул, які выяўляе палітычную праграму («тытул-праграма»); 3) афіцыйна-прававы тытул («афіцыйны тытул»).

Да самага пачатку XV ст. тытул манарха Літвы не набыў завершанасці. На гэтым шляху маецца такі ярскі эпізод, як афіцыйнае валоданне Міндоўгам каралеўскім тытулам. У далейшым, пасля ўнутраных закатаў і адступлення Міндоўга ад хрысціянства, каралеўскі тытул выкарыстоўваўся адносна ўладароў Літвы як апісальны. Бо прававая і сакральная дактрына прызнавала каралеўскую годнасць толькі за тымі ўладарамі Еўропы, якія атрымалі карону са згоды папы ці імператара. Пра апісальны, а не іерархічны характар тытулу «князь» у Літве другой паловы XIII – першай чвэрці XIV стст. сведчыць пазначэнне ў заходніх крыніцах уладароў гэтай дзяржавы як «кароль»: «rex» і «konig».

Надалей манархі Літвы менаваліся князямі ці вялікімі князямі, але таксама ў апісальным, а не афіцыйна-прававым сэнсе – таму і сустракаюцца такія разнастайныя варыяцыйныя формы тытулаў. Прытым ў заходнееўрапейскай традыцыі літоўскі князь ужо адпавядаў герцагу (dux). Такое «паніжэнне» статусу ўладара Літвы ў вачох яго заходнееўрапейскіх контрагентаў ды храністаў было своеасаблівай «платай» за далейшую палітычную інтэграцыю, ці, скажам мякчэй, за ўцягванне Літвы ў еўрапейскія зносіны.

Таксама можна сцвярджаць, што ўсталяванне тытулатуры манархаў Літвы адбывалася пад уплывам «русінскай» традыцыі, пра што сведчыць і выкарыстання літоўскімі князямі кірылічнай пісьменнасці на такіх сімвалах улады і суверэнітэту, як пячаткі і манеты. І вось тут паўстае сур’ёзнае пытанне – у якіх суадносінах уплыву знаходзіліся гэтыя два чыннікі, «лацінскі» і «рускі», у справе

¹ Тут і далее названне «Великое княжество Литовское» будем передавать как «ВКЛ» (прим. составителей).

ўсталявання афіцыйнага тытулу манарха Літвы. Праблема гэтая забытая, перш за ўся з-за «несіметрычнасці» корпусу крыніц – лацінскія звесткі XIII – першай паловы XIV стст. прадстаўленыя ў большасці актавымі крыніцамі, у той час як «рускія» (кірылічныя) паведамленні ўтрымліваюцца пераважна ў нарматыўных крыніцах (летапісах). Тым не менш, можна сцвярджаць, што на практыку тытулавання манархаў Літвы адначасова ўплывалі абедзве традыцыі.

Праблема тытулатуры абвастрылася, калі Ягайла, пасля Крэўскага пагаднення 1385 г., стаў яшчэ і польскім каралём. Таму ў яго тытуле такім рэгулярным азначэннем стала суперлатыўнае *supremus* – найвялікшы (князь).

Але канчатковае ўсталяванне тытула як валадара, так і дзяржавы, адбылася дзякуючы Вітаўту – яго амбіцыі, няспраўджаныя спадзяванні, талент палітыка, а таксама рэаліі абмежаваных дынастычных правоў, прывялі да ўсталявання стабільнага тытулу манарха Літвы – вялікага князя. У гэтым акце тытулавання як раз і зліліся абедзве культурныя практыкі – лацінская і «руская». Сама дзяржава таксама, нарэшце, займела сваю формулу назвы – Вялікае Княства Літоўскае (варыянт: Літоўскае і Рускае). Гэта афіцыйная назва дзяржавы была ўтворана ад тытула манарха. Адбылося гэта досыць позна – сама ранняя фіксацыя назвы Вялікае Княства Літоўскае датуецца 1430 г.

Але ў гэтым важным статусна-прававым акце была закладзена і вялікая праблема далейшай эмансipaцыі Вялікага Княства Літоўскага. Нарэшце, пры Вітаўце ранейшыя апісальныя назвы атрымалі сваё іерархічнае афармленне. Але гэты працэс прыпаў на пачатак паўставаўна Ягелонскай сістэмы дзяржаў, дзе галоўным партнёрам сталася Карона Польская. І калі раней «вялікі князь» мог апісальна трактавацца ды перакладацца і як «гех» ці «König», то цяпер вялікі князь заняў пэўна вызначанае месца ў строгай іерархічнай лесвіцы манархаў Еўропы. У пэўным сэнсе, такі меншы статус суверэна, у параўнанні з каралём, быў платан за больш позняе ўваходжанне Вялікага Княства Літоўскага ў лацінскую Еўропу.

КНЯЖЕНИЕ ОЛЬГЕРДА В ВИТЕБСКЕ

ВАСИЛИЙ ВОРОНИН

Минск

В историографии давно уже утвердилась схема, согласно которой одним из основных путей вхождения восточнославянских («русских») земель в состав Великого княжества Литовского был династический брак. Собственно, примеров такого рода называют всего два: вокняжение Любарта на Волыни и Ольгерда в Витебске. Оба были сыновьями великого князя литовского Гедимина. Эти случаи многое объединяет, однако предметом моего рассмотрения будет только вокняжение Ольгерда в Витебске и его правление в этом княжестве.

Говоря о появлении Ольгерда в Витебске, мы опираемся на два главных письменных источника. Первым является «Летописец великих князей литовских», вторым – «Родословие князей витебских». Летописец известен во многих списках и неплохо изучен. Родословие сохранилось в единственной копии. По сообщению Т. Нарбута, который опубликовал это короткое произведение, Родословие было помещено как приписка в конце «Хроники Быховца».

Оба источника излагают историю вокняжения Ольгерда в Витебске по содержанию сходно, однако по своей стилистике и в подробностях сообщения существенно различаются. Так, в Летописце рассказ носит самый общий характер и не содержит ни имён витебского князя и его дочери, ни каких бы то ни было дат. Информация Родословия более детализирована. Именно отсюда мы узнаём имена витебского князя Ярослава Васильевича и его дочери Марии, а также даты: заключение брака между Ольгердом и Марией в 1318 г., смерть Ярослава Васильевича в 1320 г. и смерть Марии в 1346 г. в Вильно.

Происхождение Родословия неясно, однако вряд ли оно было создано ранее XVI в. Об этом говорит, в частности, указание годовых дат «от рождества Христова», что начало практиковаться в письменности ВКЛ именно в XVI веке. Есть основания также считать, что составитель Родословия знал Летописец. Так, например, он говорит о том, что до женитьбы на витебской княжне Ольгерд княжил в Криве. А этот факт указан в Летописце. Вообще же существуют большие сомнения в достоверности Родословия, особенно что касается сведений XIII – XIV вв. Среди князей, указанных в перечне Родословия, лишь об Ольгерде можно сказать, что он действительно княжил в Ви-

тебске. О княжении здесь других лиц, названных в Родословии, ничего не известно. И вместе с тем в перечне мы не находим князей, которые действительно княжили в Витебске в данный период – например, Михаила Константиновича (наиболее вероятно, конец XIII в.). Всё это заставляет относиться к сведениям Родословия с осторожностью. Тем не менее, невозможно оспаривать сам факт княжения Ольгерда в Витебске. Дополнительного изучения требуют лишь время и обстоятельства его появления здесь.

При всей бедности источников по истории Витебского княжества в в конце XIII – начале XIV вв. **всё же можно с достаточной уверенностью** утверждать, что в названный период Витебщина находилась под сильным влиянием сначала смоленских, а затем литовских князей. Дружины этих последних с определённого времени практически беспрепятственно проходили по территории княжества, направляясь в походы на земли Великого Новгорода и Северо-Восточной Руси. Вокняжение Ольгерда в Витебске следует рассматривать как результат этого военного давления литовцев. Теория добровольного, через династический брак перехода города под власть литовского князя противоречит некоторым фактам. Так, в частности, известно, во время своего витебского княжения Ольгерд оставался язычником. Это прямо противоречит общепринятой практике крещения литовских князей при занятии ими княжеских столов на Руси. Язычниками были также сыновья Ольгерда, рождённые в браке с витебской княжной. По всей видимости, вокняжение Ольгерда в Витебске произошло при гораздо более сложных обстоятельствах, чем это рисуют дошедшие до нас поздние источники. Наиболее вероятным представляется вариант с военным давлением на Витебск, результатом которого и стал приход Ольгерда к власти в этом городе. Разумеется, это не исключает возможности его брака с местной княжной. Как известно, Гедимин активно использовал тактику водворения своих родственников, и в первую очередь сыновей в русских княжествах. Есть основания считать, что Ольгерд начал княжить в Витебске только после 1326 года.

Правление Ольгерда в Витебске было достаточно продолжительным и ознаменовалось целым рядом важных событий в истории этого княжества. Так, с деятельностью Ольгерда связано возведение здесь каменного замка – вероятно, после пожара в 1335 г. **Ольгерд как витебский князь** участвовал в заключении мирного договора Гедимина с ливонскими немцами в 1338 г. Ольгерд вместе с Кейстутом пришёл на помощь псковичам в 1342 г., **когда те защищали свои земли от вторже-**

ния немцев. Витебское княжение стало важным этапом карьеры Ольгерда – этапом, который непосредственно предшествовал его приходу к власти в Великом княжестве Литовском.

MIEJSCE POŁUDNIOWEJ RUSI (UKRAINY) W POLITYCE WITOLDA KIEJSTUTOWICZA

LIDIA KORCZAK
Kraków

Okres panowania na Litwie Witolda Kiejstutowicza zgodnie traktowany jest za czas świetności politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie rzadko przy tym pojawia określanie państwa mianem mocarstwa powstałego w dużej mierze dzięki supremacyjnej polityce jego władcy. Działania mające na celu oparcie południowych granic monarchii na wybrzeżu czarnomorskim stanowiły oczywiście istotny element owej polityki. Nie ma też wątpliwości, iż południowy trwały kierunek w polityce litewskiej został wytyczony przez poprzedników Witolda Kiejstutowicza, przede wszystkim wielkiego księcia Olgierda.

Analiza polityki litewskiej XIV–XV wieku z pozycji współczesnej teorii stosunków międzynarodowych pokazała, iż o ile w odniesieniu do polityki zachodniej (środkowoeuropejskiej) Wielkie Księstwo «skazane» było na rolę drugoplanową, o tyle w polityce wschodniej nie tylko miało szansę, ale pod rządami Witolda, choć na krótko, zdobyło pozycję mocarstwa, przejmując po Złotej Ordzie status państwa-suzerena (Zenonas Norkus). Co więcej wyraził tej opinii uważa, że unia z Królestwem Polskim stworzyła dodatkową korzystną bazę dla takich działań.

Celem wystąpienia będzie ukazanie owej wschodniej, a w zasadzie południowej polityki Wielkiego Księstwa za panowania Witolda i skonfrontowanie jej z opinią politologów o pozycji Litwy we wschodnim międzyjednostkowym systemie politycznym. To, że znaczną uwagę kierował na ziemie południowe to oczywiste, lecz unia z Królestwem Polskim pozornie tylko ułatwiła prowadzenie polityki na południu. Sytuacja stała się bardziej skomplikowana, bowiem Królestwo Polskie ze swoim własnym zainteresowaniem kwestiami południowo-wschodnimi też stało się częścią wschodniego międzyjednostkowego systemu politycznego. A zatem, dążąc do zdobycia pozycji hegemonia w tym systemie książę Witold nie mógł nie brać pod uwagę ambicji i działań Królestwa Polskiego.

БЫЛО ЛИ ПОЛИТИЧЕСКОЕ НЕРАВНОПРАВИЕ РУСИНОВ ПРИЧИНОЙ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ В XV ВЕКЕ?¹

СЕРГЕЙ ПОЛЕХОВ
Москва

В историографии давно господствует представление, согласно которому причина внутривосточного конфликта 1432–1438 гг. в ВКЛ лежала в плоскости противоречий между литовской и русской частями государства. Не вызывает сомнений династический аспект войны: князя Свидригайло Ольгердович и Сигизмунд Кейстутович боролись за контроль над всей территорией ВКЛ. Более проблематичной выглядит позиция тех, кто их поддерживал (назовём их политически активной частью населения)– князей, бояр, мещан. По мнению части учёных (М.К. Любавский и др.), конфликт двух «великих князей» подогревался стремлением русской части населения ВКЛ занять равноправное положение с литовским боярством. Х. Ловмянский уточнял, что речь идёт лишь о политических, но не об экономических правах². Такая схема была воспринята и последующей историографией. Насколько она справедлива?

Ответ на этот вопрос я начал с анализа личного состава сторонников Свидригайла и Сигизмунда Кейстутовича (прежде всего тех, кто входили в их окружение и в таком качестве упоминаются в источниках)³. Если придерживаться схемы, принятой в историогра-

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке Фонда Герды Хенкель (Gerda Henkel Stiftung, Дюссельдорф) по проекту AZ 08/SR/09 «Politische Konflikte und die Gesellschaft im Großfürstentum Litauen im 15. Jahrhundert».

² Łowmiański H. Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego. – Wilno, 1935. – S. 282.

³ Его результаты опубликованы в виде тезисов: *Полехов С.В.* Общество Великого княжества Литовского и гражданская война 30-х годов XV века // *Судьбы славянства и эхо Грюнвальда. Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге)*. Материалы международной научной конференции 22–24 октября 2010 г. – СПб., 2010.

фии, следовало бы предположить, что существовало широкое движение политически активной части русского населения ВКЛ, обладающее программой (добиться равноправия с литовскими боярами) и лидерами. Но это предположение не подтверждается источниками. Формальное политическое неравноправие русской знати ВКЛ не было ликвидировано вплоть до 1563 г., тем не менее коллизии в ВКЛ закончились к середине 1440-х гг., поэтому историки (в частности, О. Халецкий) заключали, что результатом гражданской войны стало *фактическое* привлечение русской знати к решению общегосударственных вопросов. Но этой мысли не подтверждают ни новейшие исследования о начальном периоде истории совета («рады») при великом князе и сейма ВКЛ, ни анализ личного состава его правящей элиты при Казимире Ягеллончике¹.

В ходе обсуждения этих выводов коллеги привлекли моё внимание к ряду обстоятельств, которые как будто подтверждают традиционную схему: сам факт раскола государства на две части, которые смоленский летописец назвал «Великим княжением Литовским» и «Великим княжением Руским», а также привилеи Сигизмунда Кейстutowича русским мещанам Вильно 1432 г. и **русским князьям и боярам** 1434 г. Означает ли это необходимость вернуться к традиционной схеме объяснения событий?

Указанные факты следует рассматривать не изолированно, а в их историческом контексте. Фраза о двух «великих княжениях» издавна привлекает историков своей яркостью, но следует помнить, что она отражает представления смоленского летописца, в то время как сам Свидригайло продолжал титуловаться великим князем литовским и русским, а его сторонники активно участвовали в борьбе за отвоевание Литвы у Сигизмунда. Следует также учитывать, что переворот 1432 г. **был делом узкой в масштабах всего государства, но чрезвычайно влиятельной группы вельмож, связанных с великокняжеским двором.** Поэтому неудивительно, что те подданные Свидригайла, которые в этом заговоре не участвовали, по-прежнему воспринимали

¹ См.: Petrauskas R. Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius, 2003; idem. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimo ištakos: didžiojo kunigaikščio taryba ir bajorų suvažiavimai XIV–XV a. // Parlamento studijos. T. 3. Vilnius, 2005; Kirkiėnė G. Ar būta stačiatikių LDK politiniame elite Aleksandro valdymo laikais? // Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Vilnius, 2007; eadem. LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje. Vilnius, 2008.

его как законного великого князя (тем более что сохраняла силу присяга, принесённая ему после занятия им виленского престола), а произошедшее – как мятеж против него, который следовало подавить.

Значение привилеев последнего для русского населения не следует преувеличивать: сам Сигизмунд, как показывают его действия, не считал их достаточными для достижения единства ВКЛ, что подтвердили дальнейшие события: скажем, привилей 1434 г. не предотвратил знаменитой Вилькомирской битвы. К тому же есть основания полагать, что сам Сигизмунд Кейстutowич к моменту прихода к власти слабо ориентировался в этнической и конфессиональной ситуации в ВКЛ: известно, что какие-то её моменты сообщили ему организаторы свержения Свидригайла с престола¹.

Вывод из вышесказанного состоит в следующем. Источники не подтверждают мысли о том, что русское население ВКЛ, участвуя в гражданской войне, стремилось получить равные политические права с литовскими боярами. Если оно и преследовало какие-то свои цели, то они находились в рамках сложившейся системы отношений и носили локальный или индивидуальный характер. Примером тому служат известные пожалования Свидригайла: бояре получали имения, а, скажем, полоцкие мещане – **право беспрошленной торговли на территории ВКЛ**². В дальнейших исследованиях имеет смысл обратить внимание на правовое регулирование и практику имущественных отношений, сопоставив нормы «общеземских привилеев» 1387, 1413 и 1434 гг. с их практической реализацией.

¹ См. письмо фогта Братиана Генриха Хольта великому магистру Тевтонского ордена Паулю фон Русдорфу от 4 сентября 1432 г.: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. Hauptabteilung (Historisches Königsberger Archiv), Ordensbriefarchiv 6210.

² См. пересказ в грамоте 1558 г.: Полоцкие грамоты. – Вып. 2. – М., 1978. № 244. – С. 183.

МЕЖДУ ВИЛЬНЮСОМ И КИЕВОМ: ЛИТОВСКИЕ ВЕЛЬМОЖИ ВО ГЛАВЕ КИЕВСКОГО ВОЕВОДСТВА В XV – НАЧАЛЕ XVI ВВ.

РИМВИДАС ПЕТРАУСКАС

Вильнюс

1. Тема доклада – литовские вельможи, по поручению великого князя литовского управлявшие важнейшей землей «Литовской Руси» – Киевом. Осознание значения этой земли вельможами Великого Княжества хорошо отражено в одном из документов Панской рады от 1526 г. В нем, обсуждая идею создания «Литовского Королевства», Киев назван «воротами всего панства». В первой части доклада анализируются мотивы, руководствуясь которыми подбирались кандидаты на должность киевского наместника/воеводы. Первым назначением наместником Киева литовского вельможи не княжеского происхождения был эпизод, скорее всего, связан с возросшей политической активностью Витовта и Ягайлы после Грюнвальдской битвы: примерно в 1410/1411 гг. должность киевского наместника короткое время занимал один из влиятельнейших вельмож великого князя Витовта Георгий Гедигольд, брат виленского старосты и воеводы Альберта Монивида. Как раз к тому времени завязались более активные контакты с Сигизмундом Люксембургским, королем римским и венгерским. В 1411 г. Георгий Гедигольд уже в должности Подольского старосты был послан в Венгрию, а потом представлял интересы Витовта на церковном соборе в Констанце. Как результат возрастающей роли Сигизмунда в политике региона и необходимости собирать и оценивать с этой деятельностью связанную информацию можно расценивать и факт, что в Кременецкий замок Витовт в это же время послал своего секретаря и писаря немца Конрада Франкенберга.

2. Следующий литовский вельможа в Киеве появился только спустя больше полвека. Этот факт говорит об исключительном положении Киева среди других земель Руси – назначение литовских вельмож на должность наместника в Полоцке, Витебске, Смоленске и т.д. к тому времени уже было привычным явлением. И только после смерти князя Семена Олельковича в 1470 г. Казимир Ягайлович решил на упразднение последнего из крупнейших на территории страны удельного Киевского княжества (за исключением более мел-

ких пограничных княжеств). Выполнение этой политически сложной задачи в 1471 г. было поручено представителю знатного литовского рода Мартину Гаштольду.

3 Вторая часть доклада посвящена социальному контексту назначений киевских воевод второй половины XV – начала XVI вв. (происхождение воевод, их родственные связи, контакты внутри Киевской земли и в соседних украинских землях). Для сравнения приводятся данные о других урядниках литовского происхождения на Украине (в первую очередь, в Луцке).

4. С середины XV в. произошли изменения в практике резидирования государя – он стал отказываться от обычая самоличного посещения («объезда») государства. В связи с этим он перестал приезжать и в Киев, а это обстоятельство толкнуло воевод на большую самостоятельность и новые инициативы в Киеве. Уже в самом начале своего правления Мартин Гаштольд обосновал в Киеве свою резиденцию – двор воеводы, который вскоре превратился в важный политический центр региона, церемониал которого описан венецианским послом Амброджо Контарини. Важность должности и большое расстояние от вотчинных владений заставляло киевских воевод постоянно резидировать в Киеве. По этой причине киевские воеводы редко упоминаются среди свидетелей великокняжеских документов. Также и в вотчинных владениях в Литве следы их активной деятельности тоже мало заметны (за исключением Мартина Гаштольда). Особого пояснения заслуживает частая смена киевских воевод в начале XVI в.

5. Прослеживая карьеры и жизнь литовских вельмож на украинских землях, бросается в глаза то, что очень редко заключались брачные союзы между литовскими и украинскими родами. Одним из редких исключений был брак луцкого старосты Ивана Юрши с дочерью жомойтского старосты Яна Кезгайловича. Обе дочери с этого брака после смерти отца остались под опекой деда (Яна Кезгайловича) и вышли замуж за представителей литовской знати. Только отчасти возникновению таких родственных связей препятствовал конфессиональный барьер. В принципе XV веку свойственна «региональная эндогамия» – браки между представителями различных регионов Великого Княжества встречаются крайне редко. То же самое можно сказать и о браках между представителями литовской и польской знати – до конца XV в. польско-литовские браки еще редкое явление. Побочным последствием такой замкнутости было то, что до начала XVI в. вельможи украинского происхождения отсутствуют среди элит

центральных земель ВКЛ. Только в 1495–1496 гг. берестейским старостой короткое время был Симон Олизарович, сын влиятельного украинского вельможи Олизара Шиловича. В начале XVI в. среди лиц, руководящих группой персонала (*puerorum provisor*) двора великого князя Александра Ягайловича, встречаем Петра Кердея; а позже к знати ВКЛ «присоединились» представители украинских родов Боговитиновичей и Горностаев.

6. Назначение на должность киевского воеводы в первую очередь зависело от доверия великого князя – так первые воеводы, прибывшие в Киев из Литвы, Мартин Гаштольд и Ян Ходкевич, раньше были дворянами Казимира Ягайловича. Но доверие государя не было единственным критерием – немало важную роль играли и личные (родственные) связи вельмож. Сочетание двух принципов – право великого князя назначать урядников и неформальное влияние на это оказывающее понятие о круге «годных к должности» – свойственно и назначению других урядников ВКЛ. Личные связи претендента на должность с родом предшественника были важной предпосылкой для успешного утверждения в должности. Знакомства и связи с местной элитой оставались актуальным фактором «заблаговременной подготовки» для всех лиц, прибывающих на Украину из далекой Литвы.

МОСКОВСЬКИЙ ОРЕЛ ТА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА СФРАГІСТИЧНА ТРАДИЦІЯ

ІЄРОНІМ ГРАЛЯ
Варшава

Дискусія про походження зображення двоголового орла у московській національній сфрагістиці відзначається значною амбітністю та багатою бібліографією. Зокрема, дослідження останнього півстоліття (у тому числі G. Alef (1966); M. Hellmann (1969); G. Stökl (1972); A.L. Choroszkiewicz (1999) дозволяють дієво засвідчити раніше прийняту як догму версію візантійської спадщини, одночасно впроваджуючи до життя західноєвропейський (габсбурзький) контекст даного геральдичного запозичення.

Нещодавно опубліковане вичерпне дослідження М. Агостон (M. Agoston, 2005), присвячене найдавнішій пам'ятці російської

національної сфрагістики, що засвідчує указане зображення (печатка Івана III від 1497 р.), суттєво зрушило дослідження у даній проблемі й вказало на нові можливості для пошуків справжнього взірця та шляхів його проникнення до двору «государя Всієї Русі». Звертаючи увагу на низку суттєвих пам'яток пізньосередньовічної балканської геральдики, угорська дослідниця визначає за латинським відповідником *de facto* походження московського орла, начебто принесеного до Москви й згодом запровадженого у російській дипломатиці через нащадків візантійських емігрантів – Греків, вихованих на ренесансних італійських взірцях, які користувалися інструментарієм та досвідом західноєвропейської геральдики.

Переконливі висновки Агостон, що апелюють до двоїстого злиття візантійської та західноєвропейської традиції в грецьких містах-державках Латинської імперії (XIII–XIV ст.), все ж залишає без відповіді інтригуючий сюжет походження двоголового орла у сфрагістиці руської еліти монархії Ягеллонів, а також земській геральдиці, що дозволяє, – зваживши на інтенсивні у другій половині XV ст. контакти Рюриковичів і Гедиміновичів з балканськими правителями, – запропонувати гіпотезу про можливе походження згаданого символу саме з цього династичного кола.

Переклад з польської Андрія Блануци

ІНСТИТУТ «СТАРИНИ» У ПОВСЯКДЕННІЙ ПРАКТИЦІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 32-Ї КНИГИ ЗАПИСІВ)

ДМИТРО ВАЩУК
Київ

Консервативний характер політики уряду ВКЛ на анексованих землях, який спрямовувався на дотримання старовинних звичаїв та традицій, неодноразово підкреслювався в історіографії кінця XIX – XX ст. Водночас сучасні дослідження спростовують буквально сприйняття постулату «старини не рухаємо, а новин не вводимо». Об'єктом наукового аналізу в цій публікації стали документи 32-ї Книги записів Литовської Метрики стосовно функціонування

інституту «старини» у повсякденній практиці ВКЛ. Наразі ця книга в рамках програми Lithuanian Development Cooperation та при співпраці українських і литовських істориків готується до публікації.

1. «Водлуг звычайу» королева Бона в 1548 р. відправила своїх служebníків з «наукою» у Городенське староство з метою проведення ревізії у господарських замках і дворах та складання відповідного реєстру. Крім цього, посланці отримали повноваження в разі необхідності вчинити правосуддя між королівськими підданими та місцевими урядниками «водлуг права».

2. Важливим обов'язком луцького старости було облаштування кордонів Волинської землі. Зокрема, 17 серпня 1549 р. луцький староста, князь Андрій Михайлович Сангушко-Коширський, отримав від королеви Бони розпорядження разом із підкоморієм бельським, старостою ковельським, паном Олександром Лашем врегулювати питання кордонів з Бельським повітом, оскільки «тые границы не слушным обычаем суть вделанные».

3. При вирішенні справ, пов'язаних із нерухомим майном, частим є використання інститутів «застав» та «ув'язання». Зокрема «обычаем заставным» в сумі трьохсот кіп грошей литовських село Сомин замку Ковельського було записане князем Василем Михайловичем Сангушком старості луцькому, князю Андрію Сангушку-Кошерському (13 квітня 1549 р.). У листі до троцької воеводини, княгині Олександри Острозької королева Бона зазначала (12 лютого 1549 р.), що «водлуг обычая заховалого» послала свого дворянина Дашка Гладкого ув'язати архімандрита кобринського Васіана у владитцтво Пінське та Туровське. «Старина» присутня і під час пожалування маєтків. 14 вересня 1515 р. князь Федір Іванович Ярославич з княгинею Оленою надали своєму духовнику, попу Василю Дем'яновичу дворище Десятниківщину в селі Вишевичах «со всимь с тымь, што и старыны к тому дворищу прислухало».

4. Порушення права «старини» відобразилось у справі між людьми озериськими та усвятськими з вітебським воеводою Матеєм Войтеховичем (4 вересня 1533 р.). Перші скаржились королеві Боні на те, що з початком управління воевода забрав їх під свій присуд та «многие новины им над их пошлину уводить» і просили зберегти старовинні звичаї. Однак у змісті скарги не зазначалося, що вказані волості насильно приєднані під присуд воеводи. Більше того, Бона своїм рішенням порушує «старину» та звільняє волосних людей з-під воеводського судочинства. Водночас, піддані мали відробляти всі повинності «подлуг стародавнего обычая». Такий стан речей мав

тривати до того часу, поки «мы, г(о)с(по)д(а)р(ы)ня, тых волостей в держаньи будемь».

5. Досить цікаве формулювання зустрічаємо у скарзі господарського дворянина Миколая Новицького на намісника скидельського й кринського Лева Михайловича (1549 р.). Останній звинувачувався в тому, що вирішив його справу з кринським королівським підданим Ортимцем «не водлугь обычая права Статуту земьского». Тобто, «новина» – Статут ВКЛ – яка за звичкою мала б відштовхуватись населенням, за 20 років функціонування стала «обычаем». Зовсім по-іншому мала вирішитись справа Івана Промезьского, сина королівського писаря Івана Горностая, щодо розмежування його маєтку Промезьского з господарським маєтком Пунським. Відповідне розпорядження від Бони отримав намісник пунський Ярош Івілецький. Зокрема, у встановлений ним термін на розгляд справи мали прийти уповноважені Іваном особи, котрі спільно із намісником визначали кордони Промезького маєтку «не въ обычай якого права, только такъ згодливимъ способомъ».

6. Про звичай переводу судової справа на «вище право» йдеться у листі королеви Бони до старости кобринського (1549 р.). Зокрема, господариня зазначала, що зем'яни селецькі в разі виявлення порушень у процесі правосуддя мають право апелювати до господарського суду, «яко есть обычай права тамошнего Великого князства», а староста зобов'язаний зробити випис зі справи та встановити термін приїзду до великокнязівської канцелярії.

Отже, серед розглянутих документів 32-ї Книги записів функціонування інституту «старини» простежується в економічній сфері, зокрема при здійсненні ревізій та вирішенні майнових питань; адміністративній – облаштування кордонів земель; правовій – при розгляді судових справ. При цьому частим є використання синонімічних «старині» слів та виразів: «обычай», «обычай заховальый», «стародавний обычай», «обычай права».

ЗЕМЕЛЬНІ НАДАННЯ НА ЛЕННОМУ ПРАВІ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

АНДРІЙ БЛАНУЦА
Київ

Політика земельних надань литовських правителів у ВКЛ була важливою складовою економічного сектору багатоетнічної держави, являлася своєрідним індикатором у відносинах між владою і суспільством. Великі князі литовські за заслуги перед державою та у винагороду жалували своїх підданих земельними наділами та маєтностями, головною умовою володіння чи тримання було несення земської служби на господаря.

Протягом столітнього правління Ягеллонів у ВКЛ виробилося кільканадцять умов та способів, на яких вони надавали у власність чи володіння частину земель господарського домену. Як результат, державний земельний фонд постійно зменшувався й тому для його стабілізації та збереження від втрат у практиці земельних пожалувань починають переважати надання на умовах обмеженого (умовного) землеволодіння. Таким чином, влада, відчуваючи дефіцит воєнної потуги держави, все частіше зобов'язує своїх підданих нести воєнну (земську) службу, що яскраво виражалося у мотивувальній частині диспозицій великокнязівських привілеїв та листів-надань.

З-поміж низки умовних (обмежених) пожалувань надання на ленному праві (у Литовській метриці – надання «до мужского рожаю») передбачали володіння землею чи маєтностями допоки у родини були нащадки по чоловічій лінії. У противному разі земля після смерті тримача поверталася до господарського домену. Характерно, що в опрацьованих мною книгах Литовської метрики такі пожалування Ягеллони починають активно практикувати з кінця 50-х років XVI ст. Наприклад, перше пожалування на ленному праві, адресоване шляхті на території українських земель ВКЛ, зафіксоване у 1559 р. Це Підтвердження Сигізмунда II Августа від 10 березня 1559 р. дітям боярським (московські піддані, які перейшли на службу до Сигізмунда I Старого) Григорію Івановичу Олищеву, Федору Матвійовичу, Микиті Гавриловичу і Зику Семеновичу на дві частини маєтку Княжи (надання Сигізмунда I Старого) у Луцькому повіті на

Волині¹. Загалом із 122 пожалувань та підтверджень на володіння землями чи маєтностями на території українських земель ВКЛ за часів правління Сигізмунда II Августа умовою тримань на ленному праві зафіксовано у 30 випадках (24,6 %)².

Показово, що жодного пожалування на ленному праві не було адресовано шляхті на території українських земель ВКЛ за часів правління Сигізмунда I Старого³. Дані про попередників Сигізмундів потрібно уточнювати, хоча з впевненістю припускаю, що надання на ленному праві тоді були рідкістю.

Попередньо, причину появи надань на ленному праві можна пояснити спробою литовських володарів (у даному разі Сигізмунда II Старого) убезпечити господарський домен від прогресуючого скорочення, а також тим самим більш ефективно забезпечити несення військової (земської) служби шляхтою ВКЛ.

СИСТЕМИ ОБЛІКУ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

ВІКТОР АТАМАНЕНКО
Остріг

ВКЛ напрацювало різні форми обліку – державний, адміністративний, господарський. Державний облік на теренах Великого князівства Литовського відомий з кінця XV ст., а найдавнішим його зразком є фрагмент опису Київської землі 1470/1471 рр. Він був пов'язаний з ліквідацією удільного князівства, тобто, черговим заходом уряду з централізації держави та пов'язаних з цим завдань правового та маєткового характеру. Таким же можна вважати описання Кременецького староства чи його частини. Вона збереглася у невеличкому фрагменті Кременця та Кузьминської волості (1480 –

¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 41. – Л. 117–118.

² Підраховано за матеріалами: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51; РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 41, 50, 258, 266.

³ Підраховано за матеріалами: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8, 9, 11, 12, 14, 15, 22, 25, 28, 30; РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 7, 17, 22.

1484 рр.). Вважають, що маєткові інвентарі склалися вже в XV ст. щодо маєтностей як державних, так і церковних та шляхетських. Відтак, розвиток приватного обліку не дуже відставав від державного. Але для українських земель документального підтвердження цьому поки-що не виявлено.

Розвиток державного обліку проявився в кількох напрямках. За пер. пол. XVI ст. у ВКЛ склалося кілька його форм: пописи війська, реєстрація вибирання сребщини, реєстрація населення. До проведення таких акцій залучалися зем'яни, які не могли не використовувати набутий при цьому досвід у власних маєтностях. Ще більшому задіянню шляхти не могло не служити вдосконалення поборової техніки, коли з 1567 р. повітові поборці мали вивчати правдивість реєстрів, а шляхта – вибирати податок з підданих згідно перевірених списків.

Остаточне утвердження фільваркової системи не супроводжуватися відповідним документальним забезпеченням. А передуюча цьому роздача земель вимагала проведення хоча б приблизного обліку земельних ресурсів державою. З точки зору можливостей уряду ВКЛ не було однорідним. В ньому весь час його існування українські землі складали особливу частину. До кінця XV ст. вони практично не контролювалися центральним урядом. Як наслідок, будь-які спроби перевірки власницьких прав зустрічали різну реакцію в різних землях України.

До середини XVI ст. земельні данини представлені виключно в документах Метрики. Найдавніші свідчення, але про невелике число випадків, про роздачу земель зафіксовані в книзі №1. Показово, що вони стосуються обліку на маєтковому рівні литовських, білоруських та російських земель ВКЛ (Вільно, Троки, Гродно, Смоленськ та ін.), а також контролю за обігом шляхетських маєтків і знову не для українських земель. Навіть документна фіксація маєткових операцій українських князів (1501 р.) стосуються їх білоруських маєтків. Показовішою під кутом зору форм і категорій обліку є книга Метрики №3, яка охоплює 1440-1498 рр., де неукраїнські данини Казимира практично в усіх випадках чіткі та конкретні.

Відмінності в рівні та характері обліку між литовськими та білоруськими землями з одного боку та українськими – з іншого видно з таких фактів, які стосуються початку XVI ст. Данини відносно перших практично в усіх випадках містять вказівки на кількість служб чи жреб'їв або назв пусток, підданих, а то й їх імен,

а в одному випадку надання пустовщини у Волковийському повіті, при якій вказані імена двох «паробків». Стосовно українських земель подібна деталізація практично відсутня. Надаються села, селища (тотожні дворищам). Навіть підтвердження тестаменту з наданням лущькій єпархії двох сіл не містять жодних вказівок на їх розміри. Такі є тільки в підтвердженні кн. С.Ю. Гольшанському на маєток Головин з чотирма тяглими людьми та Я. Монтовту з чотирма службами.

Таким чином, можна говорити, що на середину – другу половину XV ст. у ВКЛ існували такі різновиди обліку, як господарський та бухгалтерський. Розвинутішими вони були стосовно литовсько-білоруського ядра держави. Такий облік супроводжувався творенням відповідної документації, яка тільки в силу нерозчленованості функцій державних установ потрапляла до записів Метрики.

На рівні адміністративно-територіальних одиниць та всієї держави облік та його документ оформлення відносяться вже до XVI ст. На 70 – 80-х рр. XV ст. кількість об'єктів описання незначна і явно не охоплює навіть державних маєтків Київщини та півдня Волині. Люстрація виділяє поселення, які характеризуються за кількістю підданих, їх категоріями та повинностями. Поліська частина, стабільніша за рівнем розвитку містить і інші показники – назви дворищ, господарські показники двору. В люстрації описано також міста Вінниця, Чуднів, Житомир. Її продовженням можна вважати описи поліських державних маєтків, наприклад, люстрація Овруча 1519 р., яка в книгах Метрики не ввійшла.

Подальший розвиток описово-статистичних джерел зберігав розглянуті їх різновиди, але доповнив їх 1) загальнодержавними обліковими документами та 2) ґрунтовними описаннями окремих господарських комплексів. До перших належали пописи війська ВКЛ 1528, 1565 та 1567 рр. Але їх практика була започаткована раніше (попис всіх господарських дворян, створений не пізніше 1512 р.). Загальнодержавними акціями були ревізії замків 1545 та 1552 рр. Їх проведення визначалося загостренням ситуації на південних кордонах ВКЛ та Польщі, а також передача великокнязівського столу Жигимонту-Августу – 1545 р. Але ревізія переслідувала набагато ширші завдання (перевірка виконання шляхтою повинностей з утримання замків, фінансового стану староств, використання коштів, прав шляхти та привілеїв на володіння маєтками та митні комори й прикоморки, маєткового забезпечення замків). Останнє було пов'язане з відсутністю в розпорядженні уряду всієї сукупності володільчих

документів (звідси, очевидно, й характер надань українських маєтків). До підготовки ревізії були залучені колишні слуги Бони. Свідчення ревізії 1552 р. були більш ґрунтовними і збереглися не тільки по українських, але й по білоруських землях (Полоцьк). Описання останніх залишаються ґрунтовнішими.

На розвиток облікової документації значний вплив справила діяльність Бони. В її держанні та володінні знаходилися, починаючи з 1519 р., Пінське та Кобринське староства, а далі – маєтності на території Литви, Білорусі та України (Підляшшя, Волинь, Галичина та Поділля). Всі вони на 50-ті рр. XVI ст. розбудовувалися, загосподарювалися, давали значні прибутки. В багатьох з них проводилася уніфікація селянського землекористування – зразок майбутньої волочної поміри. Все це не могло не супроводжуватися створенням відповідної документації, але більшість джерел статистичного та облікового (господарського та правового) характеру, які створювалися в володіннях Бони не збереглися одним з винятків є кременецький інвентар 1548 р.). В той же час, діяльність Бони сприяла розповсюдженню зразків облікової документації в діяльності як державних установ, так і в приватних маєтностях (прикладом може служити родина Фальчевських). Не без використання документів адміністрації Бони створювалися описи Ковельського (1556 р.), Кременецького (1563 р.) староств, Гродненської (1558 р.) та Кобринської економії (1563 р.), ревізія пушч 1558 р. Всі ці акції, як і ревізії замків, проводилися за наказом вже Жигимонта-Августа і відобразили новий рівень обліку в межах ВКЛ.

З діяльністю Бони та державним втручанням були пов'язані облікові акції й у приватних володіннях. До таких можна віднести описи Блудова 1541 р., Острозької волості 1542 р., Красного та Радомишля 1563 р. Заторкнуло це і державні міста в зв'язку з переведенням підводної повинності у грошову форму. Створення інвентарних описів приватновласницьких маєтків було пов'язане зі створенням та розвитком фільварків. За цих обставин на рубежі 50 – 60-х рр. XVI ст. облікова господарська та правова документація поширюється на всі сфери, пов'язані з володінням та використанням маєтностей. Нові практики обліку були привнесені утворенням Речі Посполитої і стосувалися вони, перш за все, фіскальної сфери.

ПРАКТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЫ НА ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

ЛАРИСА ЖЕРЕБЦОВА
Днепропетровск

Предложенная Максом Вебером концепция «бюрократии» – как системы администрации, осуществляемой на постоянной основе специально подготовленными профессионалами в соответствии с предписанными правилами, позволяет исследовать развитие таможенной службы с точки зрения социологии организации. Применительно к изучаемому периоду – конец XV – вторая половина XVI в. – сложно говорить о таможенной службе, как об административном аппарате с высокой степенью разделения труда, развитой иерархией управления, наличием многочисленных правил и норм поведения персонала, подбором кадров по их деловым и профессиональным качествам. Однако, мы можем пользоваться «подсказками» Вебера, чтобы установить: принципы организации работы и делопроизводства на таможах ВКЛ, состав служебного штата, его права и обязанности, особенности взаимоотношений с местной властью, методы борьбы с контрабандой товаров, злоупотребления таможенниками служебным положением, конфликты между таможенниками и т.д.

Проанализированные материалы книг Литовской Метрики (далее – ЛМ), луцких и владимирских гродских книг позволяют выделить такие особенности работы таможенной службы:

– таможенники не являлись урядниками великого князя, с четко определенными полномочиями, а выбирались, преимущественно, из числа торговцев, купцов или мещан. В 21 артикуле Первого Литовского Статута «*о мытах*» лиц, получивших право взимать пошлины, не определяют как служебников или финансовых агентов великого князя на местах. Поэтому, таможенная служба во многом имела частный характер, а ее организация лежала на лицах, получивших право взимания пошлин.

– сами таможенники, независимо от этнического происхождения, являлись особой категорией «государственных служащих», которые в силу важности занимаемой должности получили судебный иммунитет

от местной власти (старост, воевод, наместников-державцев). Подсудность мытников и их слуг определялась судом великого князя, а с 30-х гг. XVI в. – и подскарбия земского. Только в случае насилия, убийства, поджога и разбойного нападения со стороны таможенников и их слуг, местные администраторы могли привлечь их к ответственности.

– при наиболее распространенном способе управления таможнями – аренде таможенных пошлин за определенную сумму, отношения господаря и таможенника регулировались документом аренды – договор великого князя с откупщиком таможенных сборов, условия которого определяли его юридический статус и внутренний порядок деятельности на конкретной таможне(-ях) в течение времени аренды. Аренды регулировали отношения таможенника с властью, однако «умалчивали» о размере пошлин, ссылаясь на «старину» и давний обычай. Таможенникам приходилось узнавать тарифы у своих предшественников.

– по окончании срока аренды таможенник представлял отчет – «личбу» – о доходах и расходах на местах с, арендованных ему пошлин по квитанциям (ассигновкам) великого князя. До 20-х гг. XVI в. таможенники отчитывались перед писарями великокняжеской канцелярии, которые вписывали результаты отчета в книги ЛМ. Начальник скарба ВКЛ – подскарбий земский спорадически привлекался к принятию отчетов. С 1531 г. таможенники перешли в подчинение подскарбия земского, который получил право аннулировать договоры на аренду пошлин, принимать доходы с откупщиков, судить их и их слуг в отсутствие великого князя, выдавать квитанции. Таможенников оповестили о новом назначении и полномочиях подскарбия в листе, с требованием предоставить ему реестры доходов и расходов с таможенных пошлин, документы аренды, на основании которых они работают¹.

– при аренде таможенных сборов служебный штат таможни состоял из таможенника («мытника»), и назначенных им, товарищей, слуг и писаря (или дьяка). Таможенник осматривал товары, взимал с них соответствующие пошлины, печатывал (ставил «цеху») и выдавал «квит» об оплате пошлин. Эти операции таможенник мог совершать сам или с помощью товарищей и слуг, которые

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155-1939. – Zespól 1. – Sygn. 8647.

рекрутировались из бывших таможенников, купцов или мещан, уже знакомых с порядком взимания пошлин. Разница между ними не вполне очевидна. Возможно, это была одна категория служащих, которые выполняли те же функции, что и основной арендатор в его отсутствие (поскольку таможи могли арендовать одному лицу в разных населенных пунктах) или представляли его интересы при соаренде. Писари помогали таможенникам вести реестр осмотра товаров и записи о приходах-расходах с пошлин. Реестры, отчеты, квитанции и деньги хранились в сундуках, запираемых на замки.

– при системе заведования сборщики пошлин назывались «справцами». В 1536 г. королева Бона получила в заведование таможенные округа на литовских и белорусских землях, кроме Волыни, в связи с планированием реформы таможенной системы и централизации таможенных сборов, а также отстранения от аренды евреев. «*Водле воли и науки*» королевы на таможах были назначены новые «справцы» в составе 3-х человек: один, преимущественно, дворянин, два других – местные бурмистры, иногда мещане. За свою работу дворяне и бурмистры получали по 20 грошей в неделю, мещане – по 10. На основных таможах работали дворяне или бурмистры, на их филиалах – мещане. Таможенники по-прежнему подчинялись подскарбию земскому, каждые полгода отчитывались перед ним, постоянно должны были объезжать вверенные им округа, следить, чтобы никто не уклонялся от уплаты пошлин¹. Вопрос об их компетентности как знающих таможенное дело, остается открытым. Можно предположить, что это были достаточно образованные люди, умеющие считать и организовывать работу. В 60-х гг. XVI в. евреев, как знающих таможенное дело, назначили справцами таможенных сборов на всей территории ВКЛ. В свою очередь, их слуг также называли справцами.

– таможенникам самим приходилось организовывать делопроизводство на таможе, вести записи о реальных доходах, расходах и поступлениях «сверх» суммы с арендуемых пошлин в виде реестров. Поскольку, часто выдавали на «квитациях» больше своих денег, чем получали с пошлин. Великий князь так же не всегда знал, какую сумму он выписывал на квитанциях с определенных пошлин и каков будет общий доход.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – КМФ-36. – Оп.1. – Од.зб.21. – арк.45 зб – 47.

Сложность изучения повседневной работы таможенной службы на землях ВКЛ вызвана актовым характером источников, не всегда позволяющих выявить трудности будничной работы таможенников. Также необходимо учитывать технический уровень транспорта, путей сообщений и расстояния между основными таможнями и их филиалами для лучшего понимания скорости коммуникаций между таможенниками и властью.

A MOLDAVIAN DIPLOMAT FROM THE 16TH CENTURY – NICOLAE BURLĂ

EUGEN CERNENCHI
Republic of Moldova

An important role in the diplomatic «apparatus» was played by the «diaks» and «pisars» – princely chancellery servants subordinated to the great chancellor (logofăt) and having the mission to write and transcribe the chancellery documents.

Often, they reached to lead embassies and to represent their prince abroad. Usually, they had a second position in embassy. Already from the Stephen the Great's reign could be found diaks and pisars frequently involved into the diplomatic activity and specialized in relations with certain states.

The Nicolae Burla's first diplomatic mission was attested for the spring of 1541, and his last mission – for the spring of 1559. Thus the diplomatic career of Nicolae Burla in accordance with the accessible for us documents, had a duration, that according to the same informations was delegated in missions 19 times, and every time was delegated in Poland and Lithuania. The Nicolae Burla's diplomatic career begins at the beginning of the second reign of Petru Rareș (1541 – 1546). He was the first ambassador, sent by his lord in Poland after mounting the throne by his lord in Poland after mounting the throne by Rares. In general, during the Petru Rares's reign Burla took part to 7 diplomatic missions in Poland and to one in Lithuania; also, during the reign of Ilias and Stefan Rares (1546 – 1552) he took part to 8 missions. The many important of them are bound by the 1547 moldo-polish treaty conclusion.

Nicolae Burla was, also, the Alexandru Lapusneanu's ambassador in Poland – in 1554, 1558 and 1559. Here, the diplomatic activity of Nicolae Burla ends. We can only suppose that, tately, Burla could be dismissed by the prince, probably, being suspected to support the conspiracies of 1559 and 1560 years (inspired by Poland).

Lately we, find him mentioned in 1565. In a letter of Alexandru Lapusneanu to the Polish king Sigismund II August he appears, in function of chancellor, as an adept of a pretender to the Moldova's throne, that lived in Transylvania, by name Bogdan. After this as refugee in Poland, he was caught by the Alexandru's servants. Because of the Alexandru's repressive politics in the period of his second reign, it is doubtful for Burla to be forgiven.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ПІВДЕННИХ РУБЕЖІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

ПЕТРО КУЛАКОВСЬКИЙ
Острів

Після централізації влади у Криму в останній чверті XV ст і зосередження влади в руках династії Гіреїв розпочався процес активізації зовнішньої політики ханства щодо Великого князівства Литовського. Претендуючи як один з правонаступників Золотої Орди на традиційну сплату поминків – фактично данини, кримські хани вели хитру дипломатичну гру, яка полягала, з одного боку, в балансуванні між Литовським та Московським князівствами, яке проявлялося в укладенні то з одним, то з іншим тимчасових союзів, скерованих проти іншого князівства, а, з іншого, у використанні нібито непідвладних Бахчисараю орд для нападів, в т.ч. і на територію ситуативного союзника.

Зневірившись у можливості призупинення агресивних татарських походів на свої землі, політична еліта Великого князівства Литовського на чолі з великим князем прийшла до необхідності створення ефективної системи оборони на південних кордонах князівства. Досвід християнсько-мусульманських війн на Близькому Сході чи в Іспанії переконував, що така система оборони повинна опиратися

на мережу укріплених пунктів – замків, що виконували б подвійну роль: служили б місцями перебування й концентрації більш чи менш чисельних військових підрозділів та надали б захист місцевому населенню у випадку татарського нападу.

Така система була в основному створена наприкінці XV ст. На кошти скарбу були зведені чи реконструйовані дві лінії замкових укріплень. Перша проходила по Південній Київщині та Східному Поділлі і складалася з замків у Каневі, Черкасах, Звенигороді, Брацлаві й Вінниці та мала продовження на підвладному польській Короні Західному Поділлі. Замки у Каневі й Черкасах мали створити заслон татарським походам, що скеровувалися в глиб князівства, в напрямку до Вільни. Замки у Звенигороді, Брацлаві й Вінниці повинні були перешкодити просуванню татар на Волинь і далі на Червону Русь. Ці замки частково зі своїм завданням впоралися. Про це свідчать неодноразові спроби татар їх зруйнувати. Так, татари знищували як укріплені пункти Брацлавський, Канівський замки, а Звенигородський замок стирали з поверхні землі декілька разів, остаточно на початку 1540-х рр.

Однак оборонна лінія не була суцільною. Обхідними шляхами татари легко минали замки як на шляху в князівство, так і повертаючись з нього. Для ліквідації цього недоліку була зведена друга оборонна лінія з замками в Острі, Любечі, Києві, Житомирі, Кременці, Луцьку, Володимирі. Однак розташовані вони були з точки зору географії татарських нападів менш вдало. Основні татарські шляхи проходили повз ці замки й останні відгравали часто для кочівників лише «туристично-ознайомче» значення. Крім цього, на перших порах активізації своїх походів татари руйнували замки й з другої лінії, як наприклад Київ чи Володимир.

Таким чином, для еліти князівства було зрозуміло, що цих двох оборонних ліній бракує для організації дієвої оборони. До цього як негативний чинник додавалася малоефективна система мобілізації військових сил Великого князівства Литовського. До війська мобілізувалися почти князів і панів. Тривало це інколи до декількох тижнів. За цей час татари встигали набрати декількатисячного полону, чимало рухомого майна й худоби, а інколи встигали навіть повернутися в Крим. На створення ж регулярного війська необхідні були кошти, яких скарб князівства не мав.

Знову вихід підказував європейський досвід, що пропонував створення ленної системи оборони, коли б земля надавалася титулярам

з обов'язком виконання військових повинностей. У князівстві запозичення цієї системи мало свою специфіку. Організаторами оборони могли стати лише заможні феодали, представлені верствами князів та панів. Великий князь винагороджував їх значними маєтковими комплексами. При цьому часто ці комплекси передавалися у вічне володіння. Саме при такій моделі земельної політики у нагороджених виникало бажання і необхідність захисту своїх володінь. Розпочалася практика будівництва приватних оборонних замків, які отримували певні привілеї від великого князя – на магдебурзьке право, проведення ярмарків і торгів, збір мита за провезення товарів через територію замку тощо.

Запроваджена новація, ініційована на початку XVI ст., почала сприяти зміцненню існуючих оборонних ліній. Для прикладу, литовський гетьман князь Костянтин Іванович Острозький, отримавши від Сигізмунда I розлогі волості на Волині й Київщині, ініціював будівництво замків у Звяголі (1507, вдруге 1519), Чуднові (1509), Полонному (1509), Дорогобужі (1514), Красиліві (1517), Сатисеві (1522), Черняхіві (1529). Крім цього, гетьман провів реконструкцію двох родинних замків у Дубному й Острозі (1509), а також сприяв зміцненню обороноздатності замків, отриманих як спадок від князів Гольшанських, – Рівного, Степані, Колодного. З цих замків добре виписуються дві оборонні лінії. Першу складають Чуднів, Полонне, Красилів, Колодне, Черняхів (пізніше син гетьмана Василь-Костянтин Острозький доповнить цю лінію замками у Старокостянтиніві й Базалії). Другу лінію формували замки у Звягелі, Дорогобужі, Острозі, Рівному, Сатисеві, Дубному. Елементарне картографічне спостереження засвідчує, що обидві лінії оборони були розвернуті фронтом проти найбільш ймовірних напрямів проникнення татар на Волинь. Характерно, що, очікуючи чергових татарських набігів, К. Острозький любляв перебувати у Степані – замку, розташованому в тилу обох оборонних ліній та найглибше у створеній ним оборонній системі. Це засвідчувало добре знання князем військового мистецтва, яке вимагало, щоб командний пункт збройних сил знаходився на достатній відстані від передової лінії фронту з метою раціонального прийняття рішень та об'єктивної оцінки ситуації. Очевидно, що обороноздатність цих замків нічим не поступалася великокнязівським. Так, доведеним фактом є те, що у 1521 р. турки під час свого походу на Поділля і Волинь спіткнулися саме об Красилів – спроби його взяття завершилися для них безуспішно. Старший син Костянтина

Івановича Ілля у 1530-х рр. доповнить мережу замків, ініціювавши їх зведення у Тучині, Шульжинцях, Хлапотині.

Приклад К.І. Острозького наслідували, хоч і меншою мірою, інші волинські князі – Збараські, Заславські, Сангушки, Корецькі. Зводять замочки у центрах своїх володінь і глави волинських і київських панських родів. Це певною мірою змінює ситуацію в географії татарських нападів. Їх масштаб зменшується – території на захід від Бугу чи на північ від Прип'яті тепер рідко стають об'єктом агресії кочівників. Останні змінюють тактику – розпорошуються ще до перетину кордону на дрібні загони, що мають діяти на чітко визначених і географічно обмежених територіях. Зменшується і час перебування кочівників на українських землях.

Але до остаточного вирішення проблеми ще далеко. Лише поява регулярного війська у вигляді підрозділів так званої «поточної оборони» та кварцяних рот, а також перетворення козацтва у вагомий чинник протистояння між християнською і ісламською цивілізаціями схилять шальки терезів на користь правонаступниці ВКЛ – Речі Посполитої. Тим не менше, майбутня перемога над кочовим світом кувалася саме у першій половині XVI ст.

ДИПЛОМАТИЯ НАПРЯЖЕННЫХ КОНТАКТОВ: ПОСОЛЬСТВО КНЯЗЯ СТЕФАНА ЗБАРАЖСКОГО В МОСКВУ 1556 ГОДА

АНДРЕЙ ЯНУШКЕВИЧ
Минск

Великое посольство ВКЛ 1556 года интересно по двум причинам: во-первых, это было последнее длительное перемирие между ВКЛ и Московией накануне очень важной для обоих государств Ливонской войны, во-вторых, до нас дошла любопытнейший источник, который редко встречается в корпусе актовых материалов по дипломатической истории ВКЛ, а именно – отчет литовского посольства, сделанный по итогам путешествия в далекую Москву. Он носит оригинальное название «розмовы» (условно его часто называют дневником Збаражского по имени старшего посла князя Стефана Андреевича Збаражского, витебского воеводы).

По своему характеру «розмова» Збаражского является кратким отчетом хода посольства. Збаражский прежде всего уделял внимание церемониальным моментам при описании посольства. Можно выделить две вещи, которые его особо интересовали: конфликты церемониального характера и точность выполнения церемониальных процедур. Например, Збаражский подробно описывает прием у царя, останавливаясь на каждом церемониальном акте. Литовский посол особо подчеркивал, что Иван Грозный во время приветствия называл каждого посла по имени. Это было особым почтением.

Первые дни пребывания в Москве, еще до официальных переговоров, показали, что московская сторона не шла на эскалацию церемониальных конфликтов, а литвины вели себя достаточно смело, стараясь диктовать собственные условия. В этом поведении отразились настроения и интересы переговаривающихся сторон: Москва была больше заинтересована в перемирии в связи с беспокойной обстановкой в недавно захваченных Казани и Астрахани и непростыми отношениями с Крымским ханством. Литвинов ничего не принуждало к продлению перемирия, кроме желания не ввязываться в новые военные конфликты.

В верительной грамоте литовских послов лейтмотивом проходила мысль о необходимости заключения вечного мира между христианскими странами ради успешной совместной борьбы с «бусурманами», т.е. мусульманскими государствами. Эта инициатива исходила от старших радных панов ВКЛ во главе с виленским бискупом и виленским воеводой. Интересно отметить, что по верительной грамоте получается, будто Сигизмунд Август не знал про контакты радных панов с московским митрополитом и боярами, а был только поставлен ими перед фактом согласия Ивана IV на прием великого посольства. Литовская сторона акцентировала внимание на том, что от заключения вечного мира зависит перспектива совместной борьбы против татаро-мусульманских государств. ВКЛ стремилось заинтересовать Московское государство перспективой совместной борьбы с татарами.

Московиты в свою очередь доказывали, что центральным конфликтным пунктом в московско-литовских отношениях является проблема царского титула. Но, несмотря на активную дискуссию, московская сторона на сей раз не ставила ультиматумов в деле признания титула, нуждаясь в перемирии на своей западной границе. Демонстративный отказ от идеи «вечного мира», выдвинутой литвинами, должен был показать, что в Москве, несмотря ни на что, со

всей серьезностью относятся к вопросу о титуле Ивана IV. Литовское посольство, по нашему мнению, не могло не почувствовать этот важный момент, несмотря на традиционную политику игнорирования этой проблемы. Они как могли уклонялись от дискуссии по данному вопросу, заявляя неоднократно, что целью их приезда является заключение мира, а не признание царского титула. Московиты старались использовать аргументы процедурно-правового характера, ссылаясь на то, что послы имеют «зуполную силу», т.е. право решать все возникающие вопросы. Более того, они доказывали, что обязательным условием для приезда великого посольства ВКЛ было признание царского титула, о чем говорилось в грамоте московского митрополита Макария.

С одной стороны, перемирие 1556 года является рядовым, очередным после Стародубской войны 1534 – 1536 гг., которое продлевало на несколько лет мирное состояние межгосударственных отношений. Однако, с другой стороны, очевидно, что ситуация в регионе диктовала для его заключения свои специфические условия.

Несмотря на приезд с предложением заключить «вечный мир», литвины вряд ли стремились к такой цели. На это указывает желание заключить краткосрочное перемирие.

Перемирие 1556 года стало последней передышкой для обеих сторон перед Ливонской войной. Главным предметом беспокойства оставалась военная активность Крымского ханства. В это время в Вильно, вероятно, полагали, что для достижения мира с Москвой еще долго можно будет эксплуатировать идею совместной борьбы с «бусурманами». Буквально через несколько лет ситуация коренным образом изменилась. Резкое ухудшение литовско-московских отношений вызвал «ливонский вопрос», то есть участие обеих стран в разделе Ливонского государства.

РЭВИЗОРСКАЯ УСТАВА МОЗЫРЯ 1561 Г.

АЛЕКСАНДР ДОВНАР
Минск

Вопрос о проведении экономических реформ в ВКЛ в середине XVI в. до сих пор привлекает внимание историков. Основным предметом исследования являлись аграрные реформы: в западных

и центральных регионах страны – волочная помера, а в восточной Беларуси – «поравнение грунтов и плат». Между тем, аналогичные преобразования проводились и в городах. В историографии хорошо известна городская устава Могилёва от 20 февраля 1561 г., выданная от имени короля польского и великого князя литовского Жигимонта Августа¹ и устава Речицы от 15 мая 1561 г., составленная ревизорами Григорием Воловичем и Николаем Нарушевичем². Менее известна устава Мозыря от 8 октября 1561 г., составленная теми же ревизорами (эта устава сохранилась в списке, выполненном латинским письмом 13 января 1615 г.)³. Содержание данной уставы ещё не введено в научное обращение. Остановимся на её основных положениях.

Структура и основное содержание Уставы Мозыря 1561 г. выглядит следующим образом:

1) *Денежные поступления от города*. Согласно уставе Мозыря 1561 г. денежные повинности город выплачивал «о святом Михаиле» по католическому календарю (29 сентября) в следующем размере:

с прутов «селидебных» уличных	596 прутов +4,5 локтей	по 5 пен. от прута, от локтя по 2/3 пен.
с огородных прутов	981	по 2,5 пен.
от городских «комор крамных»	49	по 6 гр.
от 12 резников	от камня лоя	по 2 гр.
с пашных чиншевых мер	95	по 52 гр.
с морговых мер и городских застенков	1072 мер +5 прутов <i>среднего грунта</i>	по 2 гр и 2 пен. по 2,2 пен.
с морговых мер	616 грунта подлого	по 1 гр 8,66 пен. (по волочной уставе)
со «службы супольной»	за жито за овёс	10 гр 6 гр.
городская аренда: городская корчма, «всякое мыто сухим и водным путём» и с р. Тур и с озерами к городу прислухающими, с торговым, важчим, померным и воскобойней	аренда на три года от 1562 до 1565 г.	по 650 коп гр. лит.

¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. В 5 т. (Далее – АЗР) – Спб.: Тип. Э.Праца, 1846 – 1853, – Т. 3. – Спб., 1848. – №28. С. 110 – 114

² АЗР – Т. 4. – Спб., 1851. – № 93. С. 128 – 130

³ Национальный исторический архив Беларуси. Ф. 1636. Оп. 1. Д. 52

2) *Ограничение городских земель;*

3) *Городские обязанности и вольности.* Устава Мозыря 1561 г. зафиксировала, что мещане:

– были освобождены от прежних замковых работ, и стали обязаны «с нового постановления ... уроком робити и одправовати» 10 городен замка и должны были обеспечивать их всем необходимым;

– должны «острог около места и башты в острозе ... робити»;

– на замковую сторожу должны давать на каждую неделю по очереди, или нанимать на целый год по три сторожа: по 2 сторожа с конями и с возами, а третьего пешего;

– освобождались от выплат писарского въезда «с места и платы куничного и поворотного», от прежних «уроков пенезных» на мозырских старост и других замковых врадников.

– как и городские «подсуседки», прихожие люди освобождались от работы на замковых сенокосах и огородах, городские ремесленники – от бесплатной работы на замок, мещане – от бесплатной дачи замку скота, различных вещей, от волоченья озёр и «гоненье» рыб на р. Тур, от бесплатного предоставления стаций, подвод, челнов, комяг как для господарских послов и гонцов, так и для замковых нужд. За все эти услуги вводилась обязательная плата по рыночной цене.

– кроме того, устава 1561 г., фиксировала право мозырских мещан брать дрова и дерево на «будованне, тоже вязье и лыко на свое потребы, а не на продажу от города на все стороны на две мили»; сохранила разрешение охотиться на любых зверей и птиц в пределах городских земель и давнее право «рыбы ловити на реце Припять и язы бити за дозволенном мытника ...».

4) *Торги:* для увеличения городских доходов в Мозыре устанавливался «торг в каждую неделю в день недельный» с правом взимания торгового в пользу города. В уставе Мозыря 1561 г. подробно расписаны повинности городских резников и правила торговли мясом. Например, резники должны были записываться в специальный замковый реестр, так как только они имели права резать скот и продавать мясо на протяжении всего года.

5) *Судебные вины и выплаты.*

Размер чинша с городских земель, ставки торгового, судебные вины и выплаты Мозырской устави 1561 г. соответствовали аналогичным положениям Речицкой устави 1561 г.

Таким образом, текст Мозырской устави 1561 г. свидетельствует, что целью проведения реформы «поравнение грунтов и плат» в городах

в 1561 г. был точный учёт объектов налогообложения (земельных участков, торговых и ремесленных точек) с целью установления однообразных норм облажения. В итоге в ходе реформы был осуществлён переход от прежней натуральной системы взимания налогов и повинностей к системе, основанной, в большей степени, на товарно-денежных отношениях (удовлетворение замковых нужд за деньги). Сравнение Мозырской и Речицкой устав 1561 г. позволяет утверждать, что при проведении «поравнании грунтов и плат» в городах существовал формуляр ревизорских устав, который фиксировал однообразные денежные выплаты в области поземельных повинностей, торговых сборов, судебных вин и пошлин с мещан, как и что при определении городских вольностей ревизорами учитывались прежде права города.

ВЛИЯНИЕ ЛИВОНСКОЙ ВОЙНЫ (1558–1583) НА ЭВОЛЮЦИЮ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОГО ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ДИСКУРСА XVI ВЕКА¹

АЛЕКСАНДР ФИЛЮШКИН
Санкт-Петербург

В 1570-е гг. происходит смена этапов развития польской исторической мысли. Большинство предыдущих польских хроник были доведены либо до рубежа XV и XVI вв. (смерть Александра Ягеллончика (1506) и Ивана III (1505), либо, в лучшем случае, затрагивали эпоху Сигизмунда I Старого и Василия III. Даже 1530–40-е, не говоря уже до 1550-х гг., освещены или очень кратко, или не описаны вообще. В 1560 – 70-е гг. переиздавались новые редакции хроники М. Бельского и описание Польши М. Кромера (1575), но в них в лучшем случае были небольшие хронологические вкрапления о вышеуказанном периоде.

¹ Работа выполнена по темплану НИР СПбГУ, Мероприятие 2 «Проведение фундаментальных научных исследований по областям знаний, обеспечивающим подготовку кадров в СПбГУ», проект 5.38.62.2011 «Россия и Балтийский мир в Средние века и Новое время».

Для польских интеллектуалов до 1570-х гг. характерно восприятие восточных земель польско-литовской унии как менее развитых. Они были законным древним владением Короны и являлись объектом колонизации, распространения польского культурного, политического и социального влияния. Это подчиненное положение объяснялось прежде всего с помощью этногенетических мифов и легендарной древней истории. Я. Длугош считал, что русские происходят от поляков и уже в силу этого являются «младшим» народом (их «прародитель» Рус был потомком Леха). Причем польский хронист указывал, что «русские в своих анналах гордятся тем, что происходят от рода князя Леха» (само собой, следов этой «гордости» в русских летописях не прослеживается). М. Меховский выдвинул предположение о происхождении русских от сарматов-роксолан, которые, однако, были полностью ассимилированы славянскими руссами / рутенами, во главе которых «стоят знатные люди из поляков». Сарматскую версию подхватил С. Ожеховский, который считал Россию землей, пожалованной некоему Роксолану Александром Македонским. М. Бельский также отождествлял русских и сарматов-роксоланов. М. Кромер разделил «русских» (жителей Великого княжества Литовского), московитов и волинов со ссылкой на упоминаемых в Библии народы «Роса, Мосоха и Тубала», а также вслед за традицией первой половины XVI в. сближая московитов с древними ближневосточными народами – амаксобитами и модоками. При этом московиты, по Кромеру, появляются на исторической арене сравнительно поздно, и поэтому их претензии на гегемонию на землях «всей Руси» совершенно безосновательны и являются тиранией и агрессией.

Ливонская война обострила проблему идентичности славянского населения Восточной Европы и его отличия или родства по отношению к населению России. И те, и другие – православные, называют себя русскими / русинами, почему же они насмерть воюют друг с другом, и не следует ли ждать подвоха в этой войне от русинов ВКЛ? Надо было объяснить, почему русские, которые московиты, суть враги русских, которые подданные ВКЛ. Если они единоверцы и происходят из одного корня, то почему они столь враждебны друг к другу?

В формулировании и актуализации этих вопросов и проявилось влияние Ливонской войны на польский исторический дискурс. Возвышение Москвы и новая война с ней вызвали пересмотр взглядов польских интеллектуалов на происхождение восточного

славянства. Его статус резко повышается в сочинениях А. Гваньини и М. Стрыйковским (вопрос о плагиате мы здесь не рассматриваем).

В области этногенетических легенд Гваньини придерживается теории о происхождении русских от сармат-роксолан, древних обитателей берегов Танаиса и Меотидских болот. Но, что интересно, под русскими – потомками роксоланов он понимает исключительно население Львовщины, Галиции и русских областей Прикарпатья. Претензии Великого князя Московского на титул «всея Руси» означают как раз стремления захватить эти земли, «всю Русь», хотя это законные владения Короны. Сами же москвиты, хотя и являются славянским народом, потомком «Мошка», брата Иафета, по меткому замечанию Д.В. Карнаухова, «не удостоены «собственной» генеалогии». Вообще взгляды Гваньини по данному вопросу довольно эклектичны и недооформлены, но стоит подчеркнуть следующее: из его сочинения ушел полоноцентричный взгляд на Восточную Европу. Она уже не предстает историческим придатком и культурным полигоном Польши, как у Длугоша, Кромера и Бельского.

Стрыйковский выступил автором ряда новых этногенетических легенд, по мнению ученых, навеянных как раз Ливонской войной. Д.В. Карнаухов отметил, что польский историк довольно неожиданно объявил Рюрика и его спутников, основателей Древнерусского государства, выходцами из Ливонии («Лотевской страны», или «Варагии»). Правда, неясно, чем можно объяснить подобные симпатии к России в целом антимосковском сочинении Стрыйковского (ведь тем самым Москва приобретала пусть и косвенные, но легитимные права на Ливонию).

Стрыйковский идет дальше и заявляет, что все славянские народы происходят от древнего народа мосхов, непосредственным потомком которых выступают москвиты. То есть схема Кромера ставилась с ног на голову, и теперь уже москвиты оказывались предками русских, поляков, чехов и т.д. Хронист был тут не совсем оригинален: версия о «первенстве Мосха» звучит в редакции 1554 г. хроники М. Бельского. Но у Стрыйковского она была наиболее развита и аргументирована.

К.Ю. Ерусалимский считает данную концепцию Стрыйковского отражением политической ситуации времени польского бескоролья, когда в обществе ВКЛ бытовали некоторые симпатии к московскому государю – претенденту на польский трон, и даже «...подчеркнуто комплиментарное отношение к имперским амбициям царя». К.Ю. Ерусалимский заметил, что Стрыйковский чуть ли не первым

в польской историографии признает права Москвы на Великий Новгород и Псков, и даже на Финляндию. Однако, как отметил московский историк, данная схема присутствует только в «Началах» как более раннем произведении Стрыйковского, и к 1582 г. исчезает в «Хронике», поскольку во времена блистательных побед Стефана Батория говорить о каких-то московитских приоритетах и правах стало неуместно (в отличие от 1570-х гг.).

Стрыйковский приводит крайне оригинальное доказательство связи современных москвитов с их древнерусскими предками, имевшими легитимное право господства над Восточной Европой. В 1575 г., будучи с посольством в Турции, он своими глазами видел над Галатскими воротами Константинополя герб на щите. Это память о щите, прибитом древним князем Олегом над «вратами Царьграда». И герб на щите Олега якобы полностью соответствует современному гербу Москвы. Апокрифичность этого сообщения очевидна (у язычника Олега никакими силами не мог быть изображен на щите Св. Георгий, изображение которого стало гербом Москвы не ранее XV в.).

Стрыйковский также, возможно, сам того не желая, наносит удар по польскоцентричной концепции истории Восточной Европы, предполагавшей, как говорилось выше, целесообразность и правильность объединения славян и русских земель только под эгидой Короны. Главными героями объединительного процесса у него выступают не польские короли, а литовские князья, не Польша, а ВКЛ. Именно последнее рассматривается как альтернативная Руси модель слияния Восточной Европы в единое государство. Несомненно, это также было связано как с Люблинской унией (желанием литовских элит отстоять свою роль в новообразованной Речи Посполитой), так и с Ливонской войной (основную тяжесть которой все же вынесло именно ВКЛ, а не Корона).

ОБРАЗ «ДОБРОГО ГОСПОДАРЯ» В МЕНТАЛЬНОСТІ ШЛЯХТИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

ВЛАДИСЛАВ БЕРКОВСЬКИЙ
Київ

«Kto trafi w to, a Bog mu błogosławi z nieba, Ten może mieć spozrzebe y złota y chleba». Цей вислів Ансельма Гостомського яскраво відображає ті категорії, схеми та поняття, за допомогою яких ранньомодерне суспільство визначало основні критерії суспільної поведінки, формування ранньомодерної культури. З цього приводу Отто Герхард Ексле відзначав, що останні поняття містять в собі такі чинники, як спосіб мислення, ментальність і духовна постава з одного боку, а з іншого – образ світу, інтерпретація суспільства та суспільної групи. Базовані на даних елементах форми суспільної діяльності знаходять своє відображення у різного роду об'єктивних способах вираження, літературних та мистецьких творах, символах, формах життя, ритуалах та інституціях¹. Власне однією з форм суспільної діяльності, яка знайшла відображення у літературних творах, є господарська діяльність шляхти. Принагідно слід зазначити, що дослідження уявлень ранньомодерного суспільства країн Східної Європи, а в тому числі Корони Польської та Великого князівства Литовського, донині є майже не ораною цілиною. Щоправда у розвідках дослідників економічних вчень можна натрапити на ті чи інші відкликання до сфери уявлень ранньомодерної шляхти про стиль ведення господарства, а також про місце і роль економічної складової у житті шляхетського соціуму².

Формування образу «доброго господаря» у свідомості ранньомодерної шляхти відбувалося в часі спроби урегулювати взаємини між економічною етикою церкви та емпіричною економікою, що яскраво ілюструють тогочасні теоретико-філософські дебати навколо т.зв.

¹ *Oexle O.G.* Społeczeństwo średniowiecza. Mentalność – grupa społeczne – formy życia. – Toruń, 2000. – S.7.

² *Мовна У.* Бджільництво очима сучасників: погляд крізь призму польських господарських трактатів XVII ст. // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 2008. – Вип. 57. – С. 231 – 237.

«справедливої ціни», заборони лихварства та боротьби з монополіями великих торгових компаній¹. А враховуючи, що на європейському просторі XIV – XVI ст. канонічна економічна етика не була єдиним стандартом дій то дебати навколо неї часом набирали доволі гострих форм. Наприклад, противники монополій, на тлі набираючої оберти «революції цін», засуджуючи лихварство, жадібність, спекуляцію та монополізм, вбачали ці риси у великих торгових компаніях. Натомість захисники монополій, зокрема К. Петінгер, стояли на позиції залежності національної економіки від економіки індивідуального сектору, вказуючи, що особисте благополуччя – «*propria utilitas*» підприємця прямо пов'язане з загальною користю – «*commoditas publica*» влади і держави².

Вище зазначені зміни, викликані суперечностями між канонічною етикою та оформленнями нової світоглядної позиції, створили певну дуалістичну модель шляхетської господарської ментальності. Зокрема надалі панівною залишається теза про те, що господарська діяльність не лічить шляхтичу. Однак поряд з цими канонічними етичними нормами поняття лицарського обов'язку «від неприятельських наїздів Вітчизну чатувати»³ поступово видозмінюється в обов'язок шляхтича оберігати та примножувати своє господарство, що в кінцевому результаті мало сприяти зростанню могутності Батьківщини. Як результат, з'являється низка праць, господарських трактатів та літературних творів, присвячених розглядові діяльності шляхтича, як «доброго господаря». Зокрема, у творах таких відомих представників суспільно-економічної думки XVI – першої половини XVII ст. як Анджей Фрич Моджевський, Миколай Рей, Ян Кохановський, Ансельм Гостомський, Анджей Чесельський, Станіслав Ціковський яскраво представлено критику купецької справи та протиставлення їй праці шляхтича – «доброго господаря». Власне даний образ є ознакою спокійного та стабільного життя спрямованого в першу чергу на раціональний розвиток місцевого господарства. Фактично,

¹ Pohl H. Economic Powers and Political Powers in Early Modern Europe: Theory and History // JEЕН. – Т. XXVIII. – 1999. – Nr 1. – P. 140

² Idem, p. 141.

³ *Politica o wolności Polskiey Pospolitey. Abulus libertatis & potentiae proximus ad ruinam gradus, Communis morbus ille est arrogantis iustitiae, fastidium incognita & ante damnate quam notte przez Kaspra Peplowskiego napisana y za powodem ludzi zacnych w druk podana.* – Poznań, 1613. – К. 27-28.

більшість економістів розглядуваного періоду виступала за пасивну модель господарства, критику торговельної підприємливості тієї частини шляхти, яка не чекаючи купця дома, сама вирушає зі своїм товаром до Гданська аби тут отримати кращу ціну на продукцію свого господарства.

Характерною рисою образу «доброго господаря» є прагнення «жити вільно, в цноті, пристойно, в любому мешканні, в побожності». Аби досягнути цього стану шляхтич повинен керуватися формулою: «Справедливість народжує слухняність; слухняність народжує владу; влада – багатство»¹. При цьому наголошувалося, що пан не повинен займатися малими речами, обтяжуватися господарством, але має виконувати роль керівника, батька для своїх підданих, направляти та контролювати підданих².

Отже визначальною рисою «доброго господаря» у свідомості ранньомодерної шляхти було заняття аграрним господарством та розуміння грошей не як засобу нагромадження, але як одного з ресурсів, якнайбільш придатного до подальшого розвитку своїх маєтностей.

«БЕСІДА ПОЛЯКА З ЛИТВИНОМ», ЯК ПАМ'ЯТКА ЛИТОВСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

СЕРГІЙ КОПИЛОВ
Кам'янець-Подільський

Діалогічна форма обговорення злободенних питань використовувалася в античних суспільствах, а згодом вона відроджується італійськими гуманістами. В ранній новий час придумані бесіди та діалоги, як жанр публіцистики, отримали поширення в Центрально-Східній Європі. Їх персонажі могли бути як вигаданими, так і реально існуючими, утім давно померлими,

¹ *Zywot Szlachcica we wsi przez Andrzeja Zbylitowskiego napisany.* – Kraków, 1597. – S. 3

² *Gostomski A. Oekonomia abo gospodarstwo ziemiańskie, dla porządnego sprawowania ludziom politycznym dziwnie pożyteczne.* – Kraków, 1644. – S. 109 – 111.

особами. В німецькій публіцистиці доби Просвітництва твори цього жанру отримали назву «національні розмови».

Поширення ідей гуманізму в країнах Центрально-Східної Європи сприяло розвитку тут жанру «національних розмов», у тому числі й серед литовських інтелектуалів. Саме в їх середовищі створюється анонімна брошура під назвою «Бесіда Поляка з Литвином, з якої кожен може побачити, що такі істинна вольність чи свобода і начебто унія Корони Польської з Князівством Литовським могла бути прийнята, проти ганебного і помилкового писання Станіслава Оріховського, яким він хотів оббрехати невинне славне Князівство Литовське». На рік її видання – 1564 р. вказували вміщені посилання на два трактати Оріховського – «Діалоги про езекуції», «Quincunx, тобто образ корони Польської», написаних з відверто прокатолицьких позицій, що стали безпосереднім приводом до появи «Бесіди Поляка з Литвином». У цих взаємозв'язаних творах Оріховського обґрунтовувалася ідея теократичного правління, при якому король отримував корону із рук католицького духовенства, тим самим освячувалася його влада, а тому, вважав їх автор, королівство, на відміну від князівства, здатне забезпечити «вольності» підданих, до яких відносив членів «польської нації». Політична заангажованість цих тверджень очевидна.

Вказані трактати з'явилися в умовах обговорення питання про майбутнє об'єднання Польського королівства і ВКЛ, закріпленому в 1569 р. Люблінською унією. Якщо литовці вимагали союзу двох рівноправних «націй», то польська політична еліта вустами Оріховського, котрий вважав себе поляком «за нацією», але підкреслював українське коріння, наполягала на інкорпорації Литовського князівства до Польської держави. Антилитовська тональність творів цього автора не могла залишитися без відповіді з боку литовських керманічів, які ініціювали появу «Бесіди Поляка з Литвином». Темою діалогу стало обговорення питання: «вольність чи свобода». Форма твору, як слушно відзначив І. Лаппо, повинна була засвідчити, що він не мав характеру виступу окремих осіб чи угруповань, а його зміст – «піднятися над релігійними суперечками та іншими питаннями, що поділяли шляхетський «народ» на течії думки і різновиди прагнень і інтересів». Водночас відповідальність справи вимагали колективного авторства цього трактату, на що вказує і його структура: власне «Бесіда», віршоване послання «Полякам і Литвинам» і «Друга бесіда про литовську неволю». Імена учасників бесіди писалися з великої літери, чим фіксувалася їх узагальнена

етнополітична роль: «Поляк» – представник не лише польського етносу, а польської «політичної нації», що не обов'язково співпадало.

В «Бесіді» анонімні автори наголошували, що ВКЛ побоюється майбутньої унії і прагнуло зберегти, а не втратити свої давні звичаї. Поляк же запевняв, що подібні побоювання безпідставні, оскільки ще предки литовців жили з поляками в згоді та об'єднувалися спільністю цілей. Поляк наголошував – до тих пір, поки Литва не прийняла християнство і не вступила через шлюб князя Ягайла з польською принцесою Ядвігою в особисту унію з Польщею, про «Річ Посполиту» можна говорити лише умовно. Лише прийнявши християнство і політично об'єднавшись з поляками, обидва народи злились в єдине ціле. Отже, стверджує він, «річ посполита є не що інше, як об'єднання людей під одним Богом і сином його Ісусом Христом, якого він послав, і під одним коронованим королем».

Литвин заперечував: Оріховський бреше, стверджуючи, що литовці були невільниками, і оспорював його силогізм: «Кожне королівство є справді вільним, свободним, благою державою – Польща є королівством – отже, вона вільна, свободна, блага і тому подібне». Називаючи цей силогізм софістикою, він обвинувачує його у неправдивому висновку: якщо королівство є таким, то князівство пов'язується з неволею й грубістю, а оскільки Литва не королівство, а князівство, то їй це і приписується, що є наклепом на ВКЛ. Наводячи ряд прикладів з історії Стародавнього Риму та імперії Карла Великого, Литвин стверджує: сам Карл був добрим і мудрим государем, а серед його наступників знаходилося чимало государів злобних і несправедливих. Розмірковуючи про це, співрозмовники зачепили роль війни в добробуті держави.

Між першим і другим діалогом було вміщено вірш, в якому йшлося про те, що їх предки вирішили об'єднати свої держави і в братньому союзі розв'язувати всі питання спільно. Однак, Оріховський, приписуючи полякам свободу, а литовцям несвободу й вимагаючи підлеглості Литовського князівства Польському королівству, цей рівноправний союз намагається зруйнувати й зробити нерівноправним. У «Другій бесіді» повторювалося ряд тез попередньої, зокрема, обговорювалися переваги виборності королівської влади Польщі перед спадковою її передачею в Литві. Також співрозмовники торкалися обставин прийняття християнства, в результаті чого євреї за народженням, Христос, передав язичникам божу благодать.

Отже, «Бесіда» була не лише яскравим зразком публіцистичної літератури, але й пам'ятником етнічності в сенсі того, в якому її розуміли ідеологи політичної еліти ВКЛ, включаючи й окремі риси польської етнічності, але в дзеркальному відображенні: коли «чуже» (польське) виступало не безпосередньо, а через переосмислене «своє», що потребувало певної кореляції.

БАЛТСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА ГРАММАТИКУ ГОВОРОВ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ДИАЛЕКТНОЙ ЗОНЫ БЕЛАРУССКОГО ЯЗЫКА

ВЕРА АСТРЭЙКА
Минск

Северо-западное зональное единение белорусских говоров сформировалось преимущественно в результате разного рода славяно-балтских языковых контактов и связей. Неотъемлимой частью и, в значительной степени, движущей силой этого процесса стала ассимиляция местного балтского населения славянскими колонистами. Этно-культурная славянизация балтских автохтонов на северо-западе современной Беларуси, начавшись примерно в конце X в., растянулась более чем на тысячелетие. Наиболее интенсивно протекала она в период основания, становления и существования ВКЛ. Взаимодействие белорусского и, главным образом, литовского языков (а ранее – и определенных диалектных единиц этногенетической базы обоих) на обозначенной территории всегда имело как адстратный, так субстратный характер, что обусловлено, с одной стороны, смежностью, а с другой – отчасти совместностью функционирования названных лингвокодов в пространстве и времени. Явления первого и второго порядка не всегда здесь делимы, поэтому идентификация их в качестве проявлений субстрата либо адстрата в языке-реципиенте усложнена или невозможна. Это касается прежде всего лексических и/или семантических отличий, образующих основу северо-западного зонального языкового комплекса. В него входят, пусть и в небольшом количестве, особенности и иных языковых уровней. Поскольку звуковая система и, особенно, грамматический строй языка считаются наименее подверженными внешнему воздействию,

возникновение ряда соответствующих регионализмов, можно думать, напрямую было связано с процессами освоения балтоязычными аборигенами чужих (=славянских) говоров и субстратизации родных. Объясняемые балтским влиянием северо-западные зональные морфологические и синтаксические черты, как и соотносимые с ними ареально и по происхождению отличия в области фонетики, в большинстве своём имеют лексически ограниченное употребление, в речи выступают не совсем последовательно и регулярно, нередко используются параллельно с другими языковыми средствами. По географическим показателям это обычно явления локального или спорадического распространения. В некоторых случаях есть основания говорить о движении в сторону формирования своеобразных зональных структурных типов, а точнее – о действии в настоящем и/или прошлом более-менее выраженных тенденций регионального языкового развития, которые, находясь в зависимости от совокупности внешних, но достаточно существенных для языковой реальности историко-культурных и историко-политических факторов, не приобрели (а, возможно, и не приобретут) статус собственно структурной (конститутивной) языковой закономерности. Широкие и относительно компактные ареалы образуют, как правило, лишь отдельные языковые факты (лексемы), иллюстрирующие подобные трансформации (направления изменений) в системе традиционных белорусских говоров: в истории языка и народа жизнь каждого слова воистину уникальна. Именно на северо-западе белорусского языкового континуума наиболее последовательно реализуется стремление к нейтрализации категории среднего рода существительных, не свойственной литовскому языку и, видимо, предшествовавшем ему балтским диалектам (*мая ста́да, лыка*). Следствие его – численный рост формально близкого класса субстантивов ж.р. на *-a*. На грамматическое оформление словаря чужого языка при переходе на него, очевидно, влияют и морфологические характеристики конкретного своего аналога (*мой яблык*, ср. лит. *obuolys* 'яблоко', а также *bandà* 'стадо', но *liobas* 'лыко'). Выбор может осуществляться из уже существующих в языке-победителе производных форм: деминутивов и др., которые в данном случае теряют дополнительную коннотацию, переходя в разряд нейтральной лексики (*вядзэрык*, ср. лит. *kibiras* 'ведро'). Описанная ситуация спровоцировала колебания в распределении существительных по родам вообще (*насáг(a)* и т.п.) при преобладании субстантивов ж.р. на *-a*. В данный класс слов в

указанных говорах переходят и имена ж.р. с нулевой флексией (*мышá, гуся*), что отчасти связано с отсутствием у них видимого формального показателя принадлежности к отмеченной грамматической категории – обстоятельством совершенно неприемлемым с точки зрения языкового сознания носителя (пра)литовского говора, в котором окончания соответствующих номинаций всегда имеют материальное выражение. Так объясняется появление (за счет наличного славянского материала) деминутивных по форме и нейтральных по содержанию региональных дериватов *свѣкрóука, (над)навѣтка*. В пределах северо-западной диалектной зоны фиксируются также факты употребления собственно балтских формантов в составе не только заимствованных, но и исконно белорусских названий. В основе ряда иных сдвигов в грамматической системе этих говоров – неизбежные при ассимиляции унификация и нейтрализация явлений, структур и средств усваиваемого языка, случаи языковой поддержки и другие свидетельства ретроспективно неоднозначной этно-языковой обстановки в регионе.

**«ГРОШІ» В ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛАХ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
КІНЦЯ XV СТ. - ПОЧАТКУ XVI СТ.
ТА ПРОБЛЕМА ЇХ ІДЕНТИФІКАЦІЇ**

ВЛАДИСЛАВ БЕЗПАЛЬКО

Київ

Результатом грошової реформи великого князя Олександра Ягелончика (1492 – 1506) стало створення нової власної грошової одиниці – литовського гроша, який у документах фігурує як «грош пенежный», згодом як «грош литовский». В монетному вияві він був представлений половинною фракцією – «полугрошком», випуск яких почався з 1495-96 рр. Через кілька років віленський монетний двір приступив до випуску дрібного номіналу – денарія-«пенязя», 10 яких йшло на гріш. Празькі гроші (у документах фіксуються як «гроши широкие», «гроши монеты чешское»), які до цього часу обслуговували грошовий обіг Великого князівства Литовського, залишаються на грошовому ринку із заниженим курсом у 12 пенязів. У цьому вбачаємо один з факторів, який вплинув на швидке зменшення їх кількості у

монетній масі шляхом осідання у скарбах та використання в якості джерела сировини дорогоцінного металу.

До початку чеканки литовської монети під поняттям «гріш» ми можемо розуміти саме празький гріш, навіть якщо він згадується без уточнення «широкий». Чисельні згадки у письмових джерелах підтверджуються беззаперечним домінуванням чеської монети у скарбах, тезаврованих у другій половині XV ст. Рахунок міг вестися як на копи (60 грошів), так і на рублі (100 грошів). Винятком можуть бути записи великокнязівських «данин», здійснених під час перебування монарха у Польщі, де видачі грошей могли здійснюватися за польською лічбою і у польській монеті.

З появою в обігу литовської монети постає проблема ідентифікації грошових одиниць, згаданих в документах кінця XV – перших років XVI ст. без номінально-національного означення. Це стосується грошових сум як у «грошах», так і в рахункових одиницях (копах та рублях). Така невизначеність може стати на перешкоді точного обрахування можливих змін сум орендної плати з митниць, корчем, соляних та воскових комор, податків з волостей, а також обрахування динаміки зміни вартості маєтків.

Наприкінці правління Олександра Ягелончика у грошовому обігу Великого князівства Литовського питома вага празьких грошів зменшилася настільки, що згадуваний у письмових джерелах неозначений номінал «гріш» можемо визначати як литовську грошову одиницю.

ПОВСТАННЯ 1648 РОКУ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ (ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ)

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
Кам'янець-Подільський

Вельми складною й недостатньо з'ясованою проблемою історії ВКЛ, продовжує залишатися з'ясування сутності соціально-політичної й релігійної боротьби, що охопила його південний регіон у середині XVII ст. Її важливою складовою є вияснення

характеру боротьби на початковому етапі, а саме: у 1648 році. В історіографії (праці Л. Абецедарського, В. Бернацького, Г. Віснера, Е. Котлубая, В. Мелешка, С. Чаропки й ін. авторів) зроблено чимало для дослідження перебігу повстання, впливу на нього воєнних дій козацьких підрозділів та політики Богдана Великого. Сформувалося кілька версій його типології. Так, польський історик Е. Котлубай започаткував традицію розглядати боротьбу населення Білорусі у світлі концепції «домової війни» у Речі Посполитій. У радянській історіографії вона трактувалася антифеодального й водночас визвольною боротьбою за «возз'єднання» Білорусі з Росією (Л. Абецедарський, А. Мальцев). Білоруські дослідники кінця ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст. (П. Лойко, В. Мелешко, Г. Сагаговіч та С. Чаропка) повернулися до тлумачення змісту подій як «козацько-селянської війни», запровадженого до наукового обігу ще у 20-х рр. ХХ ст. Л. Акіншевичем. Аналіз засадничих ідей згаданих концептуальних підходів дає підстави висловити міркування, що спільним для них є висунення на чільне місце власне соціального (антишляхетського) спрямування боротьби при явній недооцінці національно-релігійного.

Не заперечуючи важливості соціального аспекту боротьби, й не відкидаючи історичного факту перебігу на теренах Білорусі 1648 – 1651 рр. селянської війни (вживаний білоруськими колегами термін «козацько-селянська війна» є, як на моє бачення, не зовсім точним), все ж схильний вважати, що на згаданих теренах ВКЛ відбувалися події іншого, значно складнішого, характеру. Вони **типологічно** дуже нагадували українські події 1648 року, зокрема, що мали місце на теренах Чернігівщини, київського Полісся, Волині, Подільського й Руського воеводств. Пунктирно означаю найголовніші спільні ознаки.

I. Б.Хмельницький після Корсунської перемоги направив у названі українські і білоруські землі своїх агентів готувати населення до боротьби.

II. На півдні Білорусі, як і в згаданих регіонах України, визначальним чинником вибуху повстань селян і міщан стала поява козацьких сотень (полків) та їхні воєнні дії проти литовських підрозділів, залог міст, шляхти тощо.

III. За даними джерел, козацькі підрозділи зазвичай не завдавали збитків місцевому населенню («убивають ляхів, а білорусців не

чіпають», знищували «польських панів», а «білорусців нікого не стинали»).

IV. Селяни і міщани, що на півдні Білорусі, що на теренах України, вбачали у козаках своїх визволителів, а відтак всіляко підтримували їх, масово вливалися до їхніх загонів, здавали «міста й містечка», відчиняючи «перед ними брами» (так влітку були звільнені Стародуб, Гомель, Річиця, Лоїв, Мозир, Турів й ін.)

V. Створювані загони повстанців діяли у цих українських і білоруських краях однотипно: винищували не лише шляхту, але й представників місцевої влади, католицьке духовенство та євреїв, намагаючись ліквідувати не тільки соціально-економічне гноблення, але й національно-релігійні утиски.

VI. Масово показуючись, селяни й міщани створювали за козацьким зразком свої сотні й полки, обираючи старшину.

VII. Історики чомусь не звертають належної уваги на той факт, що, як у названих районах України, так і на півдні Білорусі, покозачене населення не обмежувалося лише формуванням військових підрозділів, а, ліквідовуючи державні інституції ВКЛ, сприяло створенню за козацьким зразком зародків власних органів влади (полково-сотенного устрою). Вже на початку липня в джерелах знаходимо відомості, що селяни бажали утвердження козацького устрою (перебували «у тій надії, що козаки будуть їхніми панамі»). Так, у Гомелі повстанці поставили було «свого економа, всій волості дають (право) слободи на три роки».

VIII. Показово, у даному регіоні ВКЛ повстале населення, зруйнувавши литовську політичну систему й підтримуючи становлення полково-сотенного устрою, визнавало владу українського гетьмана. Іншими словами, воно розглядало терени свого проживання не складовою ВКЛ чи Польщі, а створюваної Української держави. За визнанням полоненого козака, «починаючи від Валишевичів, до Мозиря й Річиці, скільки є сіл і вотчин, всі покозачилися і поклялися один одному захищатися до останнього... Міста, які об'єдналися і покозачилися, – це, засвідчує, Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоїв, Бабура й інші». Зі свого боку, гетьман управляв тут з такою ж повнотою влади, як і в українських землях.

IX. Населення південної частини ВКЛ розглядало себе не окремішньою від українців етнічною спільнотою, а такими ж, як і вони (тобто українці – В.С.), русинами. А відтак вбачали у литовських владі, шляхті й підрозділах –«ляхів» – своїх ворогів. Коли на початку

1649 р. литовський польний гетьман висунув міщанам Пінська ультиматум видати козаків, ті відповіли: «волимо самі загинути, ніж видати тих, котрі віру нашу захищають.» Влітку цього ж року міщани Могилева похвалялися, що «ляхів (литовських жовнірів – В.С.) не впустять й будуть захищатися», бо від Б. Хмельницького мають наказ, «аби в місті захищалися і ляхів не пропускали». Коли ж «не зможуть витримати сили, тоді з козаками всі ухвалили тікати до України». І така позиція жителів південної Білорусі не була випадковою, бо переважна більшість їх була власне **українцями**, а не **білорусами**! Адже ще в кінці XIX століття саме українське населення складало переважну більшість мешканців Берестейщини, Пінського, Мозирського, Річицького й Гомільського повітів.

Враховуючи вищесказане, висловлюємо міркування, що боротьба населення південного регіону ВНКЛ у 1648 р. становила собою не окремішню самотійну подію, замкнену у теренах сучасних кордонів Білорусі, а складову Української революції XVII ст.

ЛИТОВСЬКИЙ ЧИННИК У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ У 1654–1667 РР.

ВОЛОДИМИР ГАЗІН
Кам'янець-Подільський

У ході польсько-російської війни 1654 – 1667 рр., яка фактично була боротьбою за першість в Центрально-Східній Європі в епіцентрі військово-політичних подій опинилися литовські землі. Роль Литви визначалася не лише тим, що лівова частка збройного протистояння відбувалася власне на її території, а й тим, що фактично як перебіг військових дій, так і політична боротьба між Москвою та Варшавою в значній мірі виявилися пов'язаними з позицією литовської еліти (шляхетсько-магнатських кіл Великого князівства Литовського). При цьому і польське керівництво, і царські урядовці змушені були, по-перше, рахуватися з позицією литовців, а, по-друге, весь час намагалися залучити їх на свій бік, намагаючись скористатися

литовським чинником з метою покращення своїх позицій в переговорному процесі.

Завоювання протягом 1654 – 1655 р. більшої частини Великого князівства Литовського, з одного боку, було значним кроком Москви в сенсі реалізації програми «збирання руських земель» та окреслило відчутну її перевагу над своїм головним суперником Варшавою, проте з другого – спровокувало загострення стосунків, а відтак і зіткнення з Швецією, яка не бажала посилення позицій Москви в прибалтійському регіоні та виходу її на узбережжя Балтики. Врешті така ситуація спричинила початок мирних переговорів між Польщею та Москвою, в ході яких остання саме намагалася скористатися своїми військовими здобутками для тиску на опонентів.

У 1654 – 1667 рр. збройне протистояння саме на території Литви часто справляло вирішальний вплив на загальний перебіг російсько-польської війни. У цьому сенсі можна відзначити такі події як успішна кампанія російських військ 1654 – 1655 рр., в ході якої під владою царя опинилася Білорусія та більша частина Литви з столицею Вільно; битва біля с. Варка в жовтні 1658 р., яка ознаменувала зрив перемир'я, започаткованого переговорами у Вільно в 1656 р.; перемоги польсько-литовських військ в районі Полонки та на р. Бася под. час кампанії літа-осені 1660 р.

Литовський чинник здійснював відчутний вплив на хід польсько-московських мирних переговорів, які відбувалися у 1656 та 1658 рр. у Вільно, у 1664 р. в Дуровичах, а також в Андрусові в 1666 – 1667 рр. По-перше, саме позиція литовської еліти, яка була найбільше зацікавлена у скорішому укладенні миру, який, на думку литовців, мав уберегти князівство від остаточного розорення московськими військами, не могла не враховуватися польським урядом і підштовхувала його до активізації переговорного процесу з Москвою. По-друге, в ході самих переговорів позиція литовців були широко представлена через різного рангу урядовців ВКЛ, які незмінно включалися до складу польської повноважної делегації на посольські з'їзди з представниками московського царя. По-третє, власне в ході переговорів литовські землі ставали предметом торгу між сторонами.

Протиборствуючі сторони намагалися заручитися підтримкою з боку литовської еліти. Польське керівництво в умовах війни з Москвою змушене було рахуватися з позицією литовців. Найяскравіший приклад – призначення Яном Казимиром опозиційно налаштованого князя Януша Радзивілла великим литовським гетьманом, а також

включення до складу делегацій повноважних послів від Речі Посполитої на переговори з росіянами представників ВКЛ.

Активно розроблявся в цьому сенсі литовський чинник і Москвою. Там розуміли, що від позиції еліти ВКЛ в значній мірі залежить і офіційна позиція королівського двору та Речі Посполитої загалом. У Москві намагалися скористатися, по-перше, з доволі гострих суперечностей, які окреслилися в стосунках керівництва ВКЛ та Корони в 50-х – 60-х рр. XVII ст. Зокрема цей конфлікт найгостріше проявився у відносинах королівського двору та того самого литовського князя Януша Радзивілла. По-друге, росіяни намагалися використати прагнення литовської магнатерії та шляхти за будь-яку ціну врятувати свої маєтності та зберегти князівство від розорення в умовах московської окупації. По-третє, царські урядовці намагалися задіяти традиційну практику підкупу впливових литовських чиновників з метою заручитися їх підтримкою у протистоянні з польським королівським двором.

Отже, під час російсько-польської війни 1654 – 1667 рр. Велике князівство Литовське та литовська еліта опинилися в епіцентрі військово-політичного протистояння між Москвою та Варшавою. Литовські події та позиція місцевої шляхти та магнатерії здійснювали відчутний вплив на перебіг боротьби між супротивниками, визначаючи результати як військових кампаній, так і мирних переговорів.

ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ВІЙН МІЖ ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ ТА УКРАЇНСЬКИМ ГЕТЬМАНАТОМ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ДЕМ'ЯНА ІГНАТОВИЧА (1670–1672 РР.)

ТАРАС ЧУХЛІБ
Київ

Як відомо, проблема розмежування прикордонних територій між ВКЛ та Українським гетьманатом виникла у середині XVII ст. З того часу, коли гетьманський уряд Богдана Хмельницького почав претендувати на землі південно-східної Білорусі у війні з Річчю Посполитою питання належності земель, де компактно проживало

руське населення, постійно хвилювало не тільки Варшаву й Москву, але й Чигирин та Вільно. Від 1654 р. козацькі підрозділи володіли частиною ВКЛ – містами Гомелем, Старим Биховом та Чичерськом з околицями, а також територіями т. зв. Засожжя (поселеннями з правого берега р. Сож). Територіальні війни Українського гетьманату з ВКЛ за білоруські землі не припинялися і після 1659 р., з часу укладення гетьманом Ю. Хмельницьким Переяславських статтей – 2 з Московським царством. Військові та дипломатичні конфлікти між Литвою та Україною виникали раз-по-раз протягом 1660 – 1980-х рр. й припинилися лише на початку XVIII ст., у зв'язку з подіями чергової Північної війни.

Чергове загострення політичної ситуації навколо територіального спору за прикордонні території ВКЛ виникло у зв'язку з укладенням Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою. Згідно з ст. 3-ю московсько-польського договору південні білоруські землі, що перед тим контролювалися гетьманським урядом Івана Брюховецького були повернуті ВКЛ: «...Жодний город, і місто, і волость, не переходячи, однак, кордону воеводства Полоцького, Вітебського і Мстиславського, повіту Оршанського, Мозирського, Речицького і Брацлавського, також і інфлянтського кордону, так як ті кордони були в давньому своєму обмеженні перед війною і з усіма уїздами, селами та волостями зобабіч річки Дніпра та Двини й інших рік до тих-таки воеводств та повітів, які належать до утримання його королівської величності і Річі Посполитої, за винятком Веліза, який для святого миру відлучений від Вітебського воеводства в бік його царської величності – це визначено цим трактатом на примирні літа»¹.

У жовтні 1670 р. в дипломатичній «Інструкції», відправленій разом з послами гетьмана Петра Дорошенка на черговий сейм у Варшаві відзначалося, що «Войско Запорозкое в воеводствах Киевском, Черниговском и Брацлавском по тую границу, якая в нижшом пункте выражена... Межи Короною и Войском Запорозким абы тым мощней и вечно тривати могла належитая згода, пассом нас Войско Запорозкое, то есть воеводства Подолского по Межибож, Киевское и Брацлавское все по Горинь за поветом Пинским, Мозырским, Речицким, оныя яко пред тым под залогами нашими будучие в оседлости, и права наши

¹ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание I. – СПб., 1830. – Т. I. – С. 657 – 669.

виделивши абы одграничити рачили¹, пильно послове наши при том стояти повинны. ...А любо жадный коронный и Великого Князства Литовского войска в Украину за границу вступовати никгда не мают (виділ. – Авт.)»². По суті, такі вимоги Українського гетьманату щодо означення власних кордонів суперечили положенням Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московським царством³.

Цікаво, що політичні претензії правобережного уряду П. Дорошенка на частину земель Пінського, Мозирського та Річицького повітів, а також Гомельського староства Мстиславського воєводства ВКЛ довелося практично втілювати у життя лівобережному, «сіверському» гетьманові Дем'янові Ігнатовичу (Многогрішному). На переломі 1670-1671 рр. він наказав седнівському сотнику Яну Коломбецькому зайняти спірні території на правому, «литовському березі» р. Сож. У грамоті царя Олексія Михайловича до Д. Ігнатовича за 14 червня 1671 р., яка зобов'язувала провести відповідне розслідування цього міжнародного територіального конфлікту відзначалося, що 17 та 18 травня того року до московського царя смоленський воєвода І. Хованський надіслав листи віленського воєводи і литовського гетьмана Михайла Казимира Паца включно зі списками з двох листів седнівського сотника Яна Коломбецького, які він писав до підстарости і війта та всіх міщан Гомельського повіту ВКЛ: «А в листах его гетманских написано: с немалым де подивлением он имеет бытии, что сотник седневской, с ведомости и с повеления твоего гетманского, перешед рубеж, которой по Андрусовским посолским договорам учиненный, силою своею знаменами к бою *прибранными воинскими людьми по Сожу и за Сожею рекою вновь рубеж закладывает*, и

¹ Вже пізніше, на польсько-російських переговорах у Москві 1685 р. посол Речі Посполитої Ян Зембоцький стверджував, що українцями у Литви захоплено близько 2 тисяч сіл і містечок. Однак реєстр «посожської України» уряду І. Самойловича нараховував 178 населених пунктів, які перебували під гетьманською владою.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиею. – СПб., 1877. – Т.IX. – С.77, 304.

³ Докладніше про реакцію гетьманських урядів України на Андрусівське перемир'я 1667 р. див.: Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолій. – Вип.3. – К., 2003. – С. 193 – 206.

между нами обоими великими государи веру, пред Богом учиненную, нарушает и к войне также и к разрушению, за укрепленными договоры, причину величества до полномощных посллов писал, дают: *волости и деревни, с людьми и с землею, к гомлинскому и к речицкому уездом належацие, своевольством поимал...* И мы великий государь, наше царское величество, указали тебе нашего царского величества гетману Демьяну Игнатовичю про то про все розыскать подлинно: *седневский сотник которые к гомелскому и к речицкому уездом належацие за Сожею рекою волости и деревни поимал*, или те волости и деревни в нашей царского величества стороне?»¹. У зв'язку з такою ситуацією цар Олексій Михайлович запитував українського гетьмана про те, «есть ли на те деревни какие наши царского величества жалованные грамоты, или королевского величества привилеи и ваши гетманские универсалы, по чему ему в тех урочищах владеть?» й посилав з Москви до Батурина для проведення спеціального «розыску» пристава А. Тутихіна. Російський монарх також сподівався на те, що після проведення цього розслідування й покарання винних у майбутньому «таких ссор меж нас обоих великих государей посолским договором противности и нарушения не было»².

Саме зайняття Українським гетьманом південних білоруських земель ВКЛ у 1670-1671 рр. стало головною причиною зміщення Д. Ігнатовича з гетьманської посади на початку 1672 р. Адже московський уряд готувався до переукладення Андрусівське перемир'я з Варшавою задля підготовки до можливої війни з Османською імперією, а конфлікт на українсько-литовському прикордонні заважав примиренню між Короною Польською та ВКЛ з одного боку й Московським царством та Українським гетьманом – з іншого.

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX – С. 397.

² Там же.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІІ У ХІХ СТ.: ДАНИНА ТРАДИЦІЇ ЧИ ПРАВОВІ РУДИМЕНТИ?

АНАТОЛІЙ ФІЛІНЮК, АНДРІЙ ЗАДОРОЖНЮК
Кам'янець-Подільський

1. Особливістю суспільного життя Поділля, як і всієї Правобережної України після включення до складу Росії полягала в збереженні чинності Литовського статуту та сеймових ухвал. Свідченням цього були перші законодавчі акти, якими Катерина II дозволила керуватися органам влади і судочинства при врегулюванні поземельних відносин й питань приватної власності. З одного боку, цим царизм підтвердив готовність виконувати оголошені ним обіцянки, з іншого – створював умови для сприйняття місцевим населенням легітимності приналежності регіону до імперії. Завершивши ревізію державного майна в Правобережній Україні, урядовий Сенат Росії у 1797 році велів судовим органам регіону керуватися в своїй діяльності з врегулювання поземельних відносин чинними за Речі Посполитої правилами та привілеями. Їх чинність з певними обмеженнями була збережена аж до 1839 року. Дослідження останніх років засвідчили, що головну роль у цьому відігравали норми другого Литовського статуту.

2. У прагненні швидше й тісніше включити Правобережну Україну в імперське тіло метрополії, уряд намагався паралельно пристосувати її земельне право до державних потреб Росії. Кроком до цього стала вимога до шляхти імператорськими маніфесту від 27 березня 1793 р., за якою для збереження прав на нерухоме майно і всі форми землеволодіння та посесії кожний її представник повинен був скласти присягу на вірність російській короні. Відтак, були збережені форми землеволодіння – інститут довічних старостинських володарів, емфітеутичне право, ленні володіння тощо. Водночас, російські власники дарованих маєтків успадкували основні феодальні традиції польських попередників, унормовані ленним правом.

3. У ході вивчення природного та виробничого потенціалу регіону російські урядовці з'ясували, що міста і містечка в маєткових господарствах Поділля були влаштовані за статтями Литовського статуту і що власники кожного з них своєю волею встановлювали

податки та призначали обсяги оренди на основі статей цього статуту¹. За його вимогами, кожен поміщик на власній землі міг заснувати містечко. У свою чергу, польська Конституція 1768 р. дозволяла їх засновувати на відстані двох миль одне від одного². При влаштуванні містечок переваги надавалися торговельно-ремісничим категоріям населення, виробництво яких спрямовувалося на задоволення потреб панської економії. Оскільки дідичі мали в краї необмежену владу, то поселяючи в своїх містечках євреїв, власники брали з них зобов'язання розвивати ремісниче виробництво і торгівлю.

4. Статті Литовських статутів та магдебурзькі узаконення були юридичною базою для регулювання правової та виробничої сфер життя. На їх основі приймалися судові рішення. Зокрема, у 1819 р. князь Й. Четвертинський (власник м. Княжпіль Ямпільського повіту) звертався до подільського військового губернатора О. Бахметьєва зі скаргою на сусіда, власника м. Мястківки Ольгопільського повіту поміщика Я. Ярошинського за утиски містечку Княжпіль у проведенні ярмаркових торгів. За його словами, озброєні люди кривдника під загрозою покарання не дозволяли відвідувати ярмарки в м. Княжполі. У січні 1819 р., в присутності возного Ольгопільського земського суду затримали кілька людей Ярошинського та відібрали в них зброю: рушниці, шаблі, дротики і пістолети. У відповідь на дії сусіда, той силами загону з кількох сот осіб визволив арештованих³. Тоді Ярошинський звернувся зі скаргою до царя, оскільки привілеєм від 1787 р. в Княжполі дозволялось проводити лише 11 ярмаркових днів на рік⁴, тоді як власник містечка дозволив їх проведення щочетверга (52 рази на рік). Проведення торгів і робота шинку приносили значні прибутки Четвертинському, а Ярошинський та його містечко Мястківка, що знаходилося за милю від шинку, зазнавали значних збитків. По-перше, селяни мястківські та найближчих сіл спивалися; по-друге, стали занепадати мястківські ярмарки⁵. Губернське правління вирішило заборонити проведення щочетверга ярмарку в

¹ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 227. – Оп. 1 – Спр. 567. – Арк. 14.

² Там само. – Арк. 22.

³ Там само. – Спр. 504. – Арк. 108.

⁴ Там само. – Арк. 540.

⁵ Там само. – Арк. 540 зв.

містечку Княжпіль, дозволивши їх організувати лише чітко надану привілеєм 1787 р. кількість¹.

5. Архівні джерела засвідчують, що упродовж XIX ст. в Подільській губернії продовжували діяти законодавчі акти Литовських статутів та узаконення польських королів, особливо у ситуаціях, коли російське право не могло вирішити конфліктні питання. Проте, до кінця XIX ст. правове поле в регіоні було уніфіковане з російським імперським правом, а литовські (головним чином українські) і магдебурзькі (само управлінські) традиції ще тривалий час залишалися чинними в середовищі ремісничих і братських організацій.

ИЗУЧЕНИЕ ЛИТОВСКИХ СТАТУТОВ СОВРЕМЕННЫМИ УКРАИНСКИМИ ПРАВОВЕДАМИ

ОЛЕГ ДЯЧОК
Днепропетровск

В последние годы в Украине существенно активизировались историко-правовые исследования, посвященные периоду пребывания украинских земель в составе ВКЛ. Среди различных аспектов Литовские статуты (или Статуты ВКЛ) занимают ведущее место.

Х. Майкут, акцентируя внимание на обстоятельствах и условиях подготовки Статутов, их структуре, списках, приводит известные положения.

Более содержательна статья этого автора о развитии института вещных прав, в которой рассмотрены полная и ограниченная гражданская правоспособность и дееспособность, субъекты и объекты права собственности, способы её приобретения, раздел совместной собственности, залог собственности. Проанализированы особенности институтов владения, эмфитевзиса, сервитута.

Правовому регулированию земельных отношений посвящено исследование Б. Бачура, а обязательственных отношений – Т. Исменицкой.

Ю. Сенькив рассмотрел понятие вины в уголовном праве, а также выделил уголовную ответственность за пять видов преступлений

¹ Там само. – Арк. 683.

против имущества. Некоторые виды преступлений, определённые в Статутах, в сравнении с аналогичными видами преступлений в Московском государстве, анализирует М. Симанчук. Обращаясь к III Литовскому статуту, он также сравнивает цели наказания в украинском и русском уголовном праве середины XVII – конца XVIII в. Привлекли внимание учёных наказания в виде головщины (О. Гришук, П. Музыченко) и навязки (К. Марисюк) и примирение как способ урегулирования уголовно-правового конфликта (Н. Нестор).

Наибольшее внимание украинские авторы уделяют правовому регулированию и функционированию судов. П. Музыченко проанализировал судебную систему, установленную I Литовским статутом, компетенцию и состав ряда судов: господарского, воеводских, державцев, маршалков, комиссарских, Панов-Рады, копных, замковых (гродских), земских, а также из «призначенных судей». О. Сокальской показаны институциональные отношения между судами. Рассмотрены порядок судебной защиты (С. Шаталук), институт судебного представительства (М. Аракелян, О. Сокальская), требования к судье земского суда (В. Сердюк).

Особо следует выделить цикл статей О. Сокальской. Ею очерчена роль и обязанности участников судебного процесса: судьи, судебного писаря, подписка, децкого, вижа, возного, истца, ответчика, третьего лица. Акцентируется внимание на требованиях к судье, его обязанностях, ограничениях при исполнении судопроизводства, причинах лишения должности, оплате деятельности. Рассмотрена процессуальная правоспособность различных категорий населения. Исследовательница показала роль прокуратора и других лиц, предоставлявших правовую помощь стороне в ходе рассмотрения дела, а также различных категорий свидетелей. О. Сокальской выявлены причины введения уряда возного, требования к нему, его функциональные обязанности, в т.ч. на стадии досудебного следствия, обязательное участие в копном суде, участие в земском поветовом суде, оплату деятельности, ответственность за правонарушения с его стороны. Показана ответственность других лиц за неправомерные действия по отношению к возному.

Отдельную статью О. Сокальская посвятила досудебным розыскным и следственным мероприятиям в судопроизводстве XVI в. Рассмотрены следственные действия, совершавшиеся потерпевшим, как до начала, так и в рамках копного судопроизводства.

Вообще, существует значительный интерес к копному суду. Историками права проанализированы нормативно-правовые акты как источники копного судопроизводства, среди которых важное место занимали Статуты, стадии копного судопроизводства, состав суда, доказательства, принимаемые во внимание (Б. Тыщик, М. Бедрий, Н. Нестор). В статье М. Бедрия о государственном контроле за осуществлением копного судопроизводства показаны функции возного: засвидетельствование результатов обыска и других фактов, имеющих юридическое значение, организация заседания суда и участие в нём, проведение допроса по решению суда и привод на заседание участников процесса, отчёт гродскому суду о решении копного суда, подсчёт причинённого вреда в уголовном деле о краже.

В разрезе положений I и II Литовских статутов Л. Ясинская рассмотрела становление института нотариата на украинских землях, в частности обязательную письменную фиксацию гражданских договоров.

Таким образом, можно сделать следующие выводы. Во-первых, современные украинские праведы к Литовским статутам обращаются, прежде всего, в публикациях, посвящённых истории определённого института права на украинских землях, рассматривая т.н. литовско-польский период или период Литовско-Русского государства как этап в его развитии. Во-вторых, в последние годы появились публикации о самих Статутах. В-третьих, наиболее подробно рассмотрены положения, регулировавшие отдельные гражданско-правовые и уголовно-правовые отношения, функционирование судов, в частности копных, а также роль в судебном заседании отдельных участников процесса.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ У ЕПІСТОЛЯРІЯХ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

В'ЯЧЕСЛАВ СТАНІСЛАВСЬКИЙ
Київ

Опублікований нами у трьох виданнях комплекс документів – листів гетьмана Івана Мазепи¹ містить чимало даних, котрі мають відношення до Великого князівства Литовського кінця XVII – початку XVIII ст. Більшість листів з цією інформацією адресована керівництву Російської держави, один до литовського гетьмана Казимира Сапіги та один до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського.

Політичні та військові справи представлені цілою низкою фактів. Насамперед згадаємо про отриману І. Мазепою у 1688 р. інформацію про зрив сейму у Гродно, про невдалі переговори короля з литовським гетьманом щодо майбутнього зайняття польського престолу сином Яна III Собеського, про звернення полковника Семена Палія до І. Мазепи у 1692 р. по допомогу через те, що на нього наступали польські та литовські війська. У документах за 1690 і 1692 рр. маємо дані про контакти І. Мазепи з православним шляхтичем, пропойським старостою Василем Красинським, який через українського гетьмана звертався до Москви з пропозицією прийняти під її владу Засожжя по Дніпро, приєднавши його до гетьманського регіменту.

Події Великої Північної війни згадуються в матеріалах за 1700 і 1706 рр. Так, в кількох документах за 1700 р. йдеться про клопоти гетьмана щодо безперешкодного проходу українського війська землями ВКЛ на шляху до Ліфляндії. Наприкінці цього року, допускаючи можливість початку війни з Річчю Посполитою, гетьман був схильний наступати зі своїми силами на ВКЛ, насамперед на володіння Сапігів, які були найближчими до кордону, та заволодіти Гомелем. До 1706 р. відносяться дані про виконання І. Мазепою царських розпоряджень про його перехід з українськими військами з Дубно до ВКЛ. Частина цих сил вирушила до Мінська. Уже перебуваючи в Мінську, гетьман

¹ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – К., 1996; Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – К., 2006. – Т. 1: 1687 – 1691; Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. – К., 2010. – Т. 2: 1691 – 1700.

повідомляв про розміщення українських військ на становищах від Вільно до Гродно, напад шведів на українські сили в Несвіжі, підготовку до оборони від противника Ляховичів, переміщення частини українських військ з російськими силами до Гродно.

Дані про торговельні зв'язки представлені згадками про образи українських купців і торгових людей у польській та литовській сторонах, інформацією про послання від сина К. Сапіги до правителя Війська Запорозького у цій справі, про відвідини Української держави купцями зі Слуцька та Могилева, часті приїзди до Києва людей з Польщі і з Литви, приїзди торгових людей з ВКЛ до Малої Росії та про принесення ними відомостей про події під Ригою в 1700 р. У листі І. Мазепи до С. Яблоновського 1700 р. йдеться про необхідність припинення грабежів купців і торгових людей з Війська Запорозького на землях Польської Корони та ВКЛ.

У кількох документах мовиться про прикордонні незгоди. Так, в 1690 р. відбулася поїздка посланця українського правителя писаря Чернігівського полку Івана Скоропадського до К. Сапіги в справі про образи лоївським старостою чернігівських мешканців. В 1693 р. І. Мазепа знову відправляв до литовського гетьмана свою людину. Офіційною метою поїздки було з'ясування справи про збитки і образи вчинені литовцями українцям на порубіжних землях. А неофіційним було завдання збору інформації про тамтешні справи, зокрема про зрив сейму у Гродно. В опублікованому листі І. Мазепи до К. Сапіги за 1693 р. йдеться про побиття й пограбування українців у Речі Посполитій та висловлюється пропозиція, аби винні були покарані, а збитки компенсовані.

Контакти у церковній сфері представлені даними про звернення від православних з Вільно до київського митрополита щодо утисків їх у вірі у 1688 р. та про приїзд 1697 р. до Батурина законників Віленського Братського монастиря відправлених до Москви з клопотанням про царське заступництво за православних Речі Посполитої.

Маємо й чимало іншої цікавої інформації. Приміром, про отримання І. Мазепою в 1691 р. листа від троцького каштеляна у судових справах, про контакти оршанського старости з С. Палієм у 1700 р. Один з листів повідомляє про те, що Литва була однією з тих країн, куди в літній час вирушали у своїх потребах учні з Києво-Могилянського колегіуму. Неординарними є дані про приїзди до Війська Запорозького лікарів-євреїв з Литви при попереднику І. Мазепи на гетьманському уряді – І. Самойловичі.

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

ВІТАЛІЙ ВАСИЛЕНКО
Дніпропетровськ

В останні два десятиліття перед литuanістикою відкрилися значно ширші перспективи розвитку. Проте істотного зростання інтересу до політичної історії ВКЛ не відбулося. До головних причин цього слід віднести поширення на пострадянських теренах методологічних настанов, вироблених останнім часом у західному історіописанні. Однією з них є нехтування т. зв. «подієвою історією», яка довго зазнавала зневажливого ставлення, оголошуючись сферою занять хіба що журналістів (Ф. Бродель).

Розуміння багатьох проблем політичної історії ВКЛ утруднене без відтворення адекватної картини етноконфесійних взаємин. Зараз ознакою доброго тону вважається сповідання «конструктивістської» концепції націотворення. Однак варто пам'ятати, що конструктивізм являє не просто «гру в бісер» чи останнє слово чистої науки. Подібно до того, як примордіалісти анахронічно екстраполюють у давнє минуле реалії «епохинацій», ліві інтелектуали, що переважають в академічному середовищі, не менш штучно оголошують нації нещодавно й свідомо сконструйованими чи не на порожньому місці феноменами. (Цікаво, що ще І. Філевич, обстоюючи «культурно-національний» характер боротьби між Литвою і Польщею за галицько-волинську спадщину, відкидав зауваження польських опонентів стосовно відсутності національностей як таких у добу Середньовіччя).

За всієї популярності конструктивізму, його вплив на медієвістів невеликий. Багато тез конструктивістської теорії спростовується конкретно-історичним матеріалом. Це засвідчують як праці Е. Сміта, так і фахівців-медієвістів (Р. Бартлетта та ін.). П. Толочко та низка російських дослідників обстоюють існування «єдиної давньоруської народності»; ще далі йдуть їхні британські колеги С. Франклін і Дж. Шепард, вважаючи, що наприкінці XII ст. на землях Русі «держави» не існувало, але, можливо, були зародки нації».

Прийнявши останню концепцію, лишається припустити, що процеси націотворення у східних слов'ян відбувалися в зворотному напрямі. Замість подолання регіональних відмінностей, уніфікації, об'єднання окремих груп у єдиний етнос, а згодом – у модерну націю, «єдина давньоруська народність» нібито поділилася на «три братні народи». Проте надзвичайно сумнівне припущення, що на величезній рідкозаселеній території Давньої Русі, яка за рівнем урбанізації та письменності завідомо не переважала більшість країн Західної і Центральної Європи, могло значно раніше постати і вкорінитися в свідомості значної частини суспільства уявлення про «єдину народність».

Приклади, наведені Р. Бартлеттом, стосуються «кресів» католицької Європи, де процеси взаємодії між різними етносами були найінтенсивніші. Однак випадки ані Київської Русі, ані ВКЛ не вповноважують на подібні паралелі. Без сумніву, при контактах литовця і русина обидва не мали проблем із розрізненням між «Нами» й «Ними». Проте шукати в історії Литовсько-Руської держави XIII – XVI ст. виразного протистояння по цій лінії не варто. Щоправда, тезу В. Антоновича про «боротьбу народних начал» у ВКЛ дехто поділяє й зараз, твердячи про етнічне підґрунтя громадянської війни 1430-х рр. (Н. Яковенко) чи захист Швітрігайлою «українського та білоруського сепаратизму» (Л. Войтович). Адекватніше оцінюють ситуацію О. Русина, М. Кром, Г. Саганович, вважаючи, що етноконфесійні чинники не відігравали суттєвої ролі ані тут, ані в «змові князів» 1481 р., ані у князівських «від'їздах» кінця XVI ст., ані в повстанні Михайла Глинського.

Менше уваги приділяється етноконфесійним взаєминам у ВКЛ докревської доби. Багато білоруських і частина російських істориків схильні применшувати роль литовського елемента у ВКЛ, аж до трактування його як «другої Русі» з литовською династією на чолі. Зазвичай пропорцію між площами литовських і руських етнічних територій механічно екстраполюють у сферу демографії і політичних стосунків. Відомо, що Міндаугас, а згодом Йогайла і Витаутас у політиці щодо Ордену використовували Жемайтію в якості «розмінної монети». Але це нічого не каже про значення етнічних литовців у ВКЛ. Адже Казімеж III так само поступався польськими землями на користь Чехії і рицарів, аби забезпечити собі свободу дій на сході.

Що до впливів православ'я і руської культури, то, за винятком урядової мови, і тут справа не є однозначною. За півтора століття так

і не відбулося «зрушення» Литви. Немає жодного прикладу хрещення за східним обрядом верховного правителя ВКЛ. Повідомлення Густинського літопису під 1246 р. про прийняття православ'я Міндаугасом невірогідне. Що до згадки про намір Йогайли хреститися й одружитися з дочкою Дмитра Івановича московського, то ця преліминарна угода могла постати лише між листопадом 1381 і червнем 1382 рр., коли Ольгердович був лише правителем Крева і Вітебська. Що до не доведеного «домашнього православ'я» Альгірдаса і Йогайли, то чи можна вважати християнином особу, яка приховує своє хрещення, дотримуючись обрядів поганської релігії? Свого часу такі дії, в очах римського уряду, виправдовували звинувачених у сповідуванні християнства.

Те, що Гедиміновичі, які мали володіння в руських землях, приймали православ'я й християнські імена, є безсумнівним фактом. Однак видається, що це б відбувалося і за відсутності культурної переваги Русі над Литвою. Важко й судити, наскільки суттєві зміни в їхній самосвідомості спричиняло це «зрушення». Цілком справедливе питання – «Чи робить православ'я за одне-два покоління литовця русином?» – було порушене Д. Володіхіним.

Не є переконливими докази наявності «общерусской программы» як у литовсько-руських, так і у московських правлячих колах. Непорозумінням є й твердження щодо «москвофільства» частини еліти ВКЛ. Вважати окремі епізоди політичної біографії Андрія та Дмитра старшого Ольгердовичів доказами їхньої «промосковської» налаштованості не більше підстав, аніж приписувати «пронімецьку» Витаутасові чи «пролитовську» – Токтамишеві.

Нарешті, перебільшення руських впливів у ВКЛ робить незрозумілим підґрунтя Кревської угоди, а саме, чому гадані «руські засади» держави виявилися в підсумку доволі ефемерними, поступившись місцем іншим, нібито «чужорідним», а «правильний шлях розвитку» було перервано.

II Міжнародна наукова конференція

**УКРАЇНА І ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
В XIV – XVIII СТ.: ПОЛІТИЧНІ,
ЕКОНОМІЧНІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ
У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ**

22 – 24 вересня 2011 р.
Кам'янець-Подільський

Тези доповідей

Відповідальний редактор
Смолій Валерій

Оригінал-макет
Жеребцова Лариса

Підписано до друку 30.06.2011. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 3,7
Наклад 100. Зам. 45. 2011 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4